

ԲԱԳԻՆ ԺԴ. ՏԱՐԻ-1975 ՑՈՒՆԻՍ ԹԻԻ 6
digitised by A.R.A.R.@

digitised by.. A.R.A.R.®

Բագրու

ԱՅՍԱԳԻՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒՐԵԱՆ Ե ԱՐՈՒԵՍՏԻ

Կ. Պ. ՄԱՐԻ. ԺՈՒԹ

ԳՈՒՆԻՍ 1975

ՊԵՏՐՈՒԹ

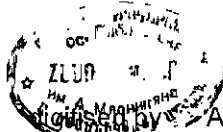
ՍՐԲԱՏԱՇ ՔԱՐ ՄԸ ՈՒ ԼՈՅՍ ...

Ապրիլ 17ին, հայրենի օրգանները գումարին ժառ Համալսարանին Առաջին պատե-
րազմին աշխարհ եկած ու Ներկորդին ամենաթիվ տարիներուն պատկան աշխարհին մէջ էր
յայտնութիւնը քառն Վիզէն Խելումեանի, Հեղինակը Վառապրնոցի եւ Նշանուոր երեք դիւ-
քերու: Գիրքը պանդխտութեան, գիրքը լինելութեան, գիրքը մտաւարման, որոնք յաջոր-
դաբար երեք, Հինգ, ժամ եւ քսանընէնդ հազար տպագրանկներով ընծայուեցան ընթեր-
ցողին, զատնալով անոր արտին, ժառին ու երեսակայութեան հանաք պատնասող կենսայորդ
ապրելիներ:

Աւելորդ է անշուշտ յիշեցնել, որ այս գնահատանքը չի վերաբերել ողբացեալ զա-
ղէտին գաղափարներուն էջերուն կամ աստիճան ու անցաւոր երեւոյթներուն անգրադարձող
հաստատանքին կամ ամբողջական գրութիւններուն: Եւ արդէն Վիզէն Խելումեան աստիճանին
քան մը շնչաւորելու խոսնուածքով չէր եկած աշխարհ, այլ ծնած էր վաղնջական անցեալի
մը յայտ եւ անցալտ իրողութիւնները, խաղճները, լուսերը ներկային մէջ փոխադրող ա-
ռաս շնորհներով, երեսակայութեամբ, հաստատութեամբ, լուսնով:

Մեր պատմութիւնը, ժամանակ անոր միջնադարը, քաջ գիրքի մը պէս կը ճաննաք
Խելումեան ու Եւմարիա եղբայրութիւն մը կ'ապրէր այդ ժամանակաշրջանը լեցնող պատ-
մէքներուն, գրիչներուն, ծաղկողներուն, մագաղաթագործներուն, արձանագործներուն,
աստուարագործներուն, ու ասոնց զօրներուն ու յիշատակարաններուն համար զողացող, զո-
հարեող իշխաններուն, իշխանուէրներուն, կաթողիկոսներուն, առևտրականներուն ու ժո-
ղովորդի պարզ մարդոց հետ, որոնք իր էջերուն մէջ կը լնէին քաղմակողմանի կեանքով,
հաւատքին, նախնականութեան, երազանքներուն, Թնամիներէն զգացուած ահին, հարազատ-
ներէն կրած վերաւարանքներուն բոլոր յաղաներով:

Անքան խոր ապրումով, զուրկութեամբով ու արեւեստագէտի յափշտակութեամբ ժո-
անցած է Խելումեան իր տիպարներուն ու անոնց հոգին հրաժարող Նիթերուն, որ իր էջե-
րուն մէջին մագաղաթի բոլոր մը կ'անէ ընթերցողը, Թանաքի բոլոր, մոմի ծուխի բոլոր, ու
կը տեսնէ, շատ մօտիկէն, կզկեմեայ գրիչներ, սրբատալ քաւեր, օրգան կարմիր, ընդգալնով
անոնց մէջ ու հետ ուղրած մարդոց հոգեկան վեհութիւնը, ջերմեանագրութիւնը, տիպարներե-
ւու կիրքը:

A.R.A.R.@

Վ. ԽԵՉՈՒՄԵԱՆ

ԱՆԻԱԿԱՆ

Կոյր մթան մէջ Աւետիքը գծուար քացեց աչքը եւ իսկոյն խուփ փակեց: Կրծքի տակ խրտոււմ էր մի դեռեւս չըմբռնուած ուրախութիւն, նա չէր հասկանում, թէ ինչու է ուզում բարձր գոչել. «Տո՛ւն, տո՛ւն...»: Բայց ձայն չըկար, դեռ քնած էր լեզուն: Յետոյ կարծես հետուից մօտենալով ահագնացան եւ լսողութիւնը պաշարեցին ինչ-որ խռուտ ձայներ, ծանր շնչառութիւն, տընփոց... Նա ելաւ նստեց, զոյգ դռանհար ձեռքերը սալայատակ գետնով աջ ու ձախ տարաւ մինչեւ մի կողքին պառկած իր Նանարը, եւ տարաւ մինչեւ միւս կողքին գլուխը կրծքին հակած Ուստատուրը: Եւ իմացաւ տեղը, որ հիւրատուն էր: Եւ այսպէս մնաց սպասելով, թէ երբ է արտի երկչոտ քփրտոցը հանդարտելու:

Կէս փշուր էր քնել, արթնացել էր անժամանակ, ու այդ էր, որ դեռեւս պղտոր էին միտքն ու աչքը: Նաեւ գիշերւայ անհնարին մթութիւն էր հիւրատան

յարկի տակ, ամբափառեց էր, ոեւ էր: Սակայն թաղական միջանցքի հեռաւոր ծայրում, դրան մօտ վառոււմ էր ձէքի մի կարնիքաւ նրազ, եւ մի վանական փխուր գործաւոր անհասկանալի բանի էր այդ կռնդ նրազի լոյսով:

Աւետիքը դանդաղ թօթափում էր քնի տիրութիւնը. միայն թէ գլխում դեռ խշշոց կար. դեռ աչքի գէւ ոլոր-մոլոր, վերուվար պարանուէլով շարունակոււմ էր Մուշից Անի երկար ճանապարհը:

«Տուն հասար, Աւետի՛ք», — վերջապէս անձայն հուլիեցին գոռալ կաննցող շուրթերը: Ու նա նոյնիսկ դէմքով շրջուեց այն պատի կողմը, որից դուրս էր, բայց մի տասնեակ ռտաչափ հեռու իսկապէս եւ հաստատ էր Անիի մերձ արւարձանի՝ անպարիսպ Դրոնի քաղաքի եզրաշէն Հռոմմոսի վանքը: Ինչպէս հաստատ էր վանքի ունեցուածք օտար անցւորականների այս հիւրատունը, որտեղ գիշերով ռտօք դրին Աւետիքն ու Նանարը,

այլիւ Ռւխտատուրը: Եկան, մօտեցան, կանգնեցին անխօս, մայր քաղաքի տաճարների գմբէթները. պարիսպների շրջափակ տեսան արդէն հեռուից եւ իբրեւ անկի մութ ու անիրական պատկեր...

Կռացաւ Աւետիքը, Նանարի մուշ շնչին պահեց ակամօք, հասկացաւ, որ մինչեւ անուշ էր եւ ձայն չտուեց: Բարձրացաւ ապա, անհանգստացաւ նորից, գօտնադնելով մէջքը դարձաւ իրար եկող Ռւխտատուրին:

— Գիշերն երկարե՞ց, — ասաց եւ, առաջիկա անելով ոտքը, վրայ եկաւ եւս մի բերան խօսք. — Դուք մնացէ՛ք մինչեւ Անի քաղաքի դուռ ու դարպաս բացեն, կ'ուզէ՛ք ներս մտնէք, կ'ուզէ՛ք՝ սպասէ՛ք ինձ: Ես գնամ իմ Աստեղանի շէնքն աւերակներին աչք տամ, խօստովանեմ անո՛ւ՝ դառնամ գամ:

— Քո պարտքդ է. Աւետիք, դու գիտես անելիքդ, — ձայնը խեղդելով պտտախառն տուեց անմիջ Ռւխտատուրը: — Մնեմ դարձիկ կը մնամ:

— Արգելի չհամարես իմ գնալս, — հեղուկ Աւետիքը, — կ'ուզէ՛ք քաղաքը երթալ՝ ելէ՛ք գնացէ՛ք. կէսօր եղաւ չեղաւ՝ բուն փողոցում, Աւագ դրանդ դէմ կը սպասեմ ձեզ:

Յետոյ մախալն ու մատնանը պահման տուեց Ռւխտատուրին, խօնարհուած քայլից խաւարից մինչեւ լոյսը եւ վաճառական փխուր գործաւորին հասաւ:

Սա իսկապէս բանի էր: Մի բաւ գոյնգոյն քարէ հալունք էր փռել գետնին, ձեռքն էր առնում դրանցից մէկը, քսում ու քսում էր ծնկների մէջ սեղմած սրաքարին, ուղորկում էր բոլոր կողմերից: Ապա քարը գցում էր քերանք եւ հալունքի մանր փշին առնելով՝ հանում էր քերնից. պահում լոյսի տակ: Խնամքով էր ստուգում ուղորկուած լինել-չլինելը:

Աւետիքը չհարցրեց ոչինչ, եւ վաճառական հաւանաբար շնչկնք բերանի արտաք, քանի որ մի անգամ Անի կամ ուրիշ մեծ քաղաք եկած ո՞վ չգիտէր, թէ քանակազին քարերի փռչիւն, ամէն տեսակն իր ձեւով ու յատկութեամբ, ինչքան է մարդուն օգտակար: Ետապի փռչիւն կայ-

ծակից եւ երկրաշարժից է պաշտպանում, բաւտինը բուծում է գլխի դողը եւ արիւթիւն է տալիս սրտին, սերմ անննգ է պահում մեղեքիկի մանրուածքը... Թէ՛ եւ, ի հարկէ, գիշերը հիւրատունը պահակոյ այս վաճառական գործաւորի հալունքները քանկազին ակներ չէին, քարեր էին գոյնգոյն եւ սովորական: Բայց ի՞նչ իմանաս, թէ սրանք էլ նոյն գործաւորն էին չունենալ:

Գործաւորն նայեց Աւետիքին, մի բան ասաց: Սակայն ասաց ոչ ձայն ու խօսքով, այլ հարցական վեր քաղելով քաւ յօնքերը, իբր թէ՛ «Այս մութ գիշերով ո՞ւր կ'երթաս»:

Դրսում նոյնպէս կուրացած մութն էր առաւել. ամպակոյնս աստղերի երկրորդ տեղ-տեղ գոնէ մի մասունք կար, քար ու հող գետին չկար բոլորովին: Նոյնիսկ չերեւաց. թէ Աւետիք պոկուեց հիւրատան սեմից եւ խալիսափելով գրեաց Ախուրեան ձորի կողմը: Գնաց ջրի ձայնին, մտնում վաճառական գործաւորի հալունքների մեծ ուղարկելով նրա հարցական յօնքերին չտուած պատասխանը.

«Կ'երթամ իմ մեռելներին իմացնել վերջապէս գալս: Երթամ տեսնել պապերիս ու մանրիս անտէրացած գետնա՝ մէջ թէ գետնեքն սեւ եւ կարմիր շիրմաքարեր: Գիւղիս մոխիր ու քամի տեղում հորական տանն ուշաքարը գտնեմ: Կորած մոռացուածներին, ծալք-ծալք ծամանակի ծանրութեան տակ մաշուածներին, հող դարձածներին անուն-անուն կանչ քարեւ տամ մեզք չհաշուեն ուղջ մնալս, ապրելու խորհուրդ առնեմ, ելնեմ գամ»:

Ուրիշ կերպ չէր լինելու: Մուշից ճանապարհ բռնելիս շատուոր էին, ամէնքին մէկ-մէկ Աւետիքն ասում էր, թէ Անի հասնեն, ինքը ճախ գնայ իր ծնրեղեան տեղին ծուկ ու գլուխ խոնարհի: Եւ դրան ամէնից շատ կռով էր Ռւխտատուրը, որ իր խոստումին տէր մնաց, եւ չկանգնեց, ուղեկից եղաւ վիրաւոր եղբայրներ վաերամիսն ու Գրիգորին եւ խոցազեղ եփեց Մուշից մինչեւ Կարա քաղաք:

Կարսում բիշուորացան: Գլակ վա-

նառակարգութեանց երգնակ՝ իր տու-
նը. ժոռելէն Ֆրանկը գնալի՜ք ուղիղ
նամբան ելաւ, քանի որ արդէն հասնելու
էր Կարինն, Երզնկայ, Արծն, եւ այստե-
ղով՝ արեւմուտք, եւ ծովով՝ իր երկիրը:

Կարսից դուրս նամբին Գրիգոր եպիս-
կոսոսը հանգաւ: Ստիպուած ետ դար-
ձան, բերին նոյն քաղաքը, դրանց կաթո-
ղիկէ եկեղեցու թաղում հողին յանձնե-
ցին: Իսկ ապրող-չապող ուշակորոյս
վաներամ իշխանին տէր գտնուեց: Իմա-
նալով նրա Պաշտօնաւորի տնից լինելը, իր
հովանու տակ առաւ Կարինից ելած ու
դէպի Անի, ապա եւ վրաց աշխարհ շար-
ժընդ Արծրունի անուն մեծ մի իշխան:
Պննհանգիստ էր այս մեծ իշխանս վան-
քամի համար, առաւ նրան իր մարդկանց
մէջ, առաջացաւ, ու երեւի Անի հանգրեց
որ առաջուայ լոյսով: Երեւով մնացին:
Աւետիքի ասաց. «Ուխտատուր, դու էլ
քա Մուշդ դարձիր»: Սա թէ՛ «Կը մնամ
Նանարի խոցուածքը մինչեւ վերջ դար-
մանելու»:

Ու հիմա Աւետիքը եօթ եւ աւելի
տարի առաջ մահ տարածանով սրբուած
մի անգոյական գիւղ սրտի մէջ. իր մե-
ռնեմբին պարտական, լուսարացից շա՛տ
ծամ պակաս էլաւ գնաց հոգու բանին:

Շունչ-շնչաւոր չէր շարժում ք'չ
նանապարհներին, ո'չ շուրջը: Մեծ Անիի
դարպասները փակելուց յետոյ տեղ հա-
ւած մարդիկ, մանաւանդ հեռուից եկող-
ները, նամբագնացի վերջին ծանգիստն
էին առնում արեւէ յարկի տակ, որ լու-
սանալիս իրենց տային քաղաքի բաց բե-
րանը:

Աւետիքն իջաւ Ախուրեանի ձորը,
սեւ ու մանր գլաֆար գետափին դրեց ու-
քը եւ կամաց ծնկեց ջրի եզրին: Հնգփում
էր ջուրը՝ գնում ու գալիս եւ Աւետիքի
յոգնած ծնկներն էր լուսանում. այսօրնով,
նաեւ ձայնով էր իմացնում իր յաւիտե-
նական խոնարհ լինելութիւնը: Եւ Աւե-
տիքը դժուար էր հաւատում, թէ առա-
ւօտանալիս հայրենի գետին հասնելը ի-
մանալու է աչքով նոյնպէս, թէ մայր քա-
ղաքի փողոցների, հրապարակների, շու-
կանքի ու ծով գործատների շափմող աշ-
խարհս է բռնելու:

Այս էր գարմանալին: Եւ գարմանալի
չէր, որ այդ իսկութեան վրայ մտածե-
լիս մի փուշ հագոցշունչ կանգնեց-մնաց
կոկորդից ելնելու կիսանամբին, արցուն-
քի երակը աչքի մէջ մզկտաց:

Ծուռ ժպտաց Աւետիքը, որ չիմաց-
ւի, թէ լացակումն: Ցանկաւորն ունէր
կամքել միւս մարմնը, հաստատել, որ
Անիի ապահով երկնքի տակ է ինքը, ու
այն էր տարիններով ըզձալիմ՝ ժայռա-
խեղդ գալար-գալար խորկայ ձորն Ա-
խուրեան, ջրերի մամառաւ-մկնառաւ
բացութիւնը նաեւ, ու գետի ոլորէնե-
րում մոլորած մտախաղի մանրասեղ
խոնարհութիւնը...

Նա թեւեւ սրբեց խռովկան, առաջ
պարգած շուրթին տղանամ տուող ար-
ցունքի կաթիլը, գլաֆար ու առաջ շա-
յելով՝ ձեռքերը մեկնեց ջրին: Լուաց-
ւեց՝ անիական անուշ բուր ցայելով գըլ-
խին, անիական լուսամուտից հիւսուած
սարսռում հովով սրբեց բերս ու ձեռք,
բռնով օդ առաւ, տրորեց այժ ու բերնին:

Աւետիքը ձորից ելնելիս իմացաւ,
որ կամուրջի կողքով էր ձգուած իրեն
տանող ու բերող արանետը: Եւ ակամայ
կանգնեց մի քիչ, կամուրջի գով քարեշար
նուրթի հայեց տա՛հ նակատը:

Մայր քաղաքի ինը կամուրջներից
այս մէկը Հռոմէոսի դէմք բարձր ձորա-
պրունկներն էր գտնում, եւ Արարատ-
եան դաշտից ու Դուինից, Արագածոտնից
ու Արեւելի ամրոցից եկածին փոխադրե-
լով միւս ափ՝ կանգնեցնում էր մի կա-
մարակապ շինուածքի առջեւ: Դուինի
նանապարհ կոչուածն անցնում էր կամա-
րի տակով: Անեցի՜ք որան ասում էին
Յաղթութեան դուռն, աւելացնում էին,
թէ անպայման դրա տակով են տուն
դառնում յաղթած այրուծին եւ դժուա-
րութիւնից, պանդխտութիւնից փրկուած
անեցիները:

«Հիմա դեռ չէ, հիմա մտնով անց-
նել Յաղթութեան դուռը», — ասաց Ա-
ւետիքն ինքն իրեն: Ու մտնով անցաւ,
վազիկեց Դուին քաղաքի տների, կուղ-
պակների, բազմիսի, դրսում շինուած
Հովուի եկեղեցու բուրբը եւ այստեղի
պարտէզներում մոլորակեց: Քաղաքի ար-

ւարձաններում ապրող արհեստավոր կըտրին տղաների գաղտ սիրող պարտեզներն էին սրտնէ, ինքն այստեղ գործ չունէր: Եւ շրջուեց գնաց հակառակ ճամբով:

Քայլեց մի քանի ժամ, մերթ արագ, մերթ դանդաղ առաջացաւ, մինչեւ դէմն ելաւ Սալուսինց ճիթահանը: Պատի տակ կրակ էր մեռնում, կողքին երեսում էին մարդկային ու սայլի ստուերներ, կողերը գետնին եւ որոնացող եզերի գորշ գանգը:

Այստեղ Աւետիքի ճամբի այն տեղն էր, որտեղ շունչ էր առել սովորաբար: Զիթաճանից շատ ներքեւ, ճամբեզորին շարւելու էին Երգ շէնի տները, ապա, գիւղի դիմաց՝ Մեծ կամուրջը, որ եթէ անցնէր՝ մի կըզմ օտարականներով լցնած ճամբորդաց իջեւանատունն էր լինելու, միւս կողմ՝ Աստղանի գիւղի գերեզմանոց բլուրը:

Երկնում գոյշ լուսաբացում էր արեգակի ելման դարպասը: «Դու՛ն տարեգակնա՛ն», — անցիներին ընդօրինակ մտնաց Աւետիքը: Լեռնապարի գագաթները ձեռքերի պէս դանդաղ եւ էին ժաշում երկնի ամպամարմին փափկութիւնից: «Գիշերս ամբողջ գիւղ ու ծոց էին», — ինքն իրեն քաջատեղ Աւետիքը: Գետի միւս, մարգագետինն ափին՝ արօտում, աւր աչքը կարող էր տեսնել բխած ձիերի անեմագիստ երանակ, նժոյգի մաշկի փափկադաջող թափշ եւ լանջի արերշում հիւսք: Ռուսները դող ընկած յովառակների խրիփիցը օդ էր նետում գէնք ու գրանի զնգոցով:

Շուրջն ամենուրեք եւ ամեն ինչով ծանօթ արթնացող երկիր էր. շինութիւն, քարեկոթող, ճամբի գօտի, հին աւերակ: Ժայռ ու ծառի կուտակներ էր ձկարում մոխրախառն լոյսը: Գլուխ էին բարձրացնում գիշերն արգելափակուած ձայնները:

Քարձարոտ գաղիվերի գագաթից երեսացին Երգ շէնի կարմիր, սրբատաշ տները, դռների մակասին ծառ ու թփի քանդակուած երկը: Բակները մերկ էին, դռների առջեւ շարուած էին ճախարակներ, իսկ մնացած շուրջ-շրջապատում աշնան արտերի քաղ-կանաչ հարիւր սփռոց

կար, մաւս քալախեղ մարգեր եւ մամուտ տասնեակ խաչքար:

Աւետիքն այնքան մօտեցաւ, որ աչքը լցունեց կտորներից գցուած ծաղիկ-ծաղիկ անկողիններով, ծաղկանկար բարձրով: Թէեւ աշուն էր. գիշերը ցուրտ: Նորուքիւն չէր այս ամենը, տեսիլ էր առաջնորում եւ աւելի ուշ աշնան օրով: Սրանք միշտ էին այսպէս: Սրանց ճախարակ մանող կարմրերես, սեւ մեծ աչք հարսներն ու իրենց քանիւ այր մարդիկ, ինչքան կային գիւղում, յարկի տակ գիշերելու կը գնային միայն ձնիկ-եղեմնիկ իջնելիս:

Աւետիքն ինքն իրեն ասաց. «Գո՛ւ ճամբադ գնա եւ հայրս ոտքդ դնելու տեղին»: Բայց մէկ-մէկ, քիչ գողտուի եւ շունչը պահած ճայեց: Երգում կը տար, որ ամէն կտուրի նրա մի ծամահեղ տեսածն էր հիմա հռչակում: Այս կէտմութեւնը աղօթածամին արթնացել էին շինական քանիւ այրերը եւ իրենց ծոցում պահած հացաքոյր, քուխ կրակօտ մարմինների կանացի հրաշքն էին յայտնագործում, խելառ վայելում էին կոշտ ու կուշտ: Յետոյ կենսապարգեւ վայելումից գիւնովցած, գիրկուծոց եղած մի քիչ էլ կը ճնջեն, որ ծամ անցնի՝ ելնեն իրենց շինական գործին գնում մինչեւ իրիկուն: Իսկ երեկոյեան տուն դառնան մարմնով այնքան յագնած, որ հագիւ հաց ու թաց ուտեն քնուտ, մի կերպ ելնեն կրտուրը եւ Աստուած, երկինք ու երկիր, հագու եւ այրութեան ամէն վայելում անիծելով՝ խոռով պառկեն կողքի. քնեն սրբերի պէս: Առանց գետնացումի դրամ տալու Աւետիքը Մեծ կամուրջով չէր անցնի միւս ափ, եթէ չխառնուէր սկիզբ ու վերջ չաւնեցող, քեռնուած մի քարաւանի, դրա ուղտապաններին, ծառագործաւորներին: Սրանք երեկոյեան էին բողբոջ մայր քաղաքը, գիշերս նստել էին կամուրջի դէմ, որ գետն անցնեն աւելի վաղ, քան կ'աւելանան միւս ափից Անի երկրները: Քարաւանին ուղեկցողները ամէնքն էլ անցնի էին. ինչպէս ուղտերին ծանր բեռնած սրտուն ցորենացը: Անիից հաց էին տանում Բաղդադ ծախելու:

Քարաւանը շարժուեց Դուինի մտնապարհով, Աւետիքը բռնեց այդ պազտաշ

նամբից մանուած բարակքել արանետը, եւ հաց ու Բաղդադ անէացան իսկոյն: Մոռացաւ դրանց, քանի որ արանետը տարաւ մի ցամաք առաւի հասցրեց, որտեղից վերելանում էր հորեմական իրենց գերեզմանոց բլուրը՝ վրան մառախուղի ամպեղէն իրարանցում:

Այլեւս ոտքն առաջ չգնաց, ծալեց Աւետիքին, նստեցրեց ցամաք առաւի ափին:

Խռով էին պապերը, որ գլխներին մառախուղ ամպ էին քաշել: Երեւի յիշել էին, թէ ինչպէս անցնի ծոգովուրդը, թէպէտեւ Անին փրկելու արդար նպատակով, նրանց ամբողջ Աստեղանի գիւղը, նրանց արդէն մահ տարածամից մեռածներին եւ դեռ չմեռած մեծ ու փոքրին մոխիր արեցին միմէն վերջ:

Բայց ի՞նչ մեղք ունէր փախուստով փրկուած եւ ապրող Աւետիքը...

«Նստեմ լաց լացեմ այստեղ, յետոյ քերովար ընկնեմ եւ աշխարհը պահպանելու համար աշխարհից սրբուած իմ գիւղատեղում նշնպէս լամ... Ա՛յս է կարողութիւնս», — սասց իմէն իրեն եւ կամենալով արցունք քամել՝ կոպերն ու մուր սեղմեց իրար: Թաթիչները խոնաւացան, ուրիշ ոչինչ: Եւ ուրիշ ոչինչ այլեւս:

«Զէ՛, Աւետիք, արցունք չեմ ուզում նահատակները: Նրանք հոգեղէն չեն, արդէն աստուածեղէն պինդ են եւ անողով նշնպէս, հոգեղէնից սրտի պնդութիւն պահանջող», — վրայ եկաւ մի ըստափ միտք:

«Շա՛տ եղամ իմ բաժին նահատակներս», — իբ սքափ մտքին ուրիշ կրուարար մտքով ընդդիմադիր կանգնեց Աւետիքը:

Միւս միտքը մոռնլ խոժոռուելով ասաց. «Ե՛րբ է հային քիչ նահատակ եղել: Քիչ լինէր՝ ո՞վ կ'սուէր, թէ աշխարհս կ'արծառնուի իրենց մեռնելով փրկեցին»:

Աւետիքը յամառ պնդեց ընդդիմադիր միտքը, յիշեց իր մեռածներին ով կար եւ ում կարող էր գտնէ թիւ ու գումարով մտաբերել: Ուրեմն՝ պապը, պապեղբայրները, որ եօթն էին, ապա տաւրը եւ պապեղբայրների մամիկ կանայք՝

նոյնքան, այլեւ մի այսքան տատի քոյրերը իրենց գլխատէր այրերով: Եւ ապա՝ հայրն ու հինգ հորեղբայրները կամեանքով. վեց հորաբայրերը, մայրն ու չորս մորաբայրերը... Այս վեցից եւ չորսից եինգի այրերը, քանի որ միւսները մատ մատից բարձր ու ցածր անո՛ւշ ազդիկներ էին սիրելու: Յետոյ՝ վեց քեռիները, սրբանց կանայք... Բոլորի տղայ որդիները, դստրիկները, քոռները, ծոռները... Գիւղի շատից շատ եւ թիւ ու գումարի չեկող իյեցեց գերդաստանը:

— Մնացի եւ մենա՛կ, — բացական չեց Աւետիքը:

Միւս միտքը քոր կտրեց մնաց. վրան ո՛չ գոյն, ո՛չ գիր, ո՛չ խօսքի մասունք: Խուփեղամ քարացած միտք:

Աւետիքը խոնարհեց գլուխը, օրորւեց, մտածեց երկար: Եւ ճայն չսեկով, իմէն իր ակամքին ասաց. «Նարից սկսեմ: Իմ նիւզս նիւզեմիւ էլնի աշխարհամէջ, դառնայ գիւղ, աւան, քաղաք, գաւառ, ծովանայ ինչպէս երկիր ու մնայ որպէս համագումար ժողովուրդ»:

Նա հոգով իմաստնացած բարձրացաւ: Ետ դարձաւ գնաց, եւ որպէսզի չընայի թիկունքի գետնամրիցի ճայնողներին, առաւօտացող երկնքին պահեց սեւեռուն աչքը:

Ել ո՞ր, եւ կամ ինչի՞նք գնար: Նրա հետ էին նահատակ մեռելները, արեան մէջ էին, երկրի քարձր սարերին, բլուրներին նաեւ: Նրանք մառախուղ էին քանում, ամպ հունցում, որ անձրեւ ցայեն դաշտ ու արօտներին: Որ իրենք էլ անձրեւացած, հացին խոնոհան: Եւ հացը, մի ձմեռ ուտելու չափ ամբարելով, մնացածը սկիզբ ու վերջ չունեցող քարաւանի բռնած՝ տանեմ հացցենն օտարական Բաղդադ:

Դեռ արեգակ չկար: Բայց արեգակի ելնելն իմացում էր աստուածամերձ լեռնապարեղի հրդեհուած գագաթներից: Գիշերային մթի ուժակորոյս մնացորդները ինքնասպան էին լինում՝ մետելով ձոր ու անդունդ:

Աւետիքը գնաց միացաւ Մեծ կամուրջով անցաւորական մարդկանց, սայլերի ու ծխաւորների խմբերին, դը-

րանց ժխտրի մէջ մտաւ եւ առաջացաւ արագափոխ տոնալափով: Այսպէս քայլեց հասաւ Երզ շէնի եզրը: Այստեղից էլ նրանց տներն պատերին քառելով, գլուխն անաւօթ վերեւ պարգաժ անցաւ:

Կտուրներին մնացել էին միայն անկողին հաւաքող, անկողիններէն նոր ելած եւ դռնու տակ հարսները՝ ռոտաքիկ, ծնկաքաց: Ամէնքի համդերով շտակի կռակն արձակ, ամէնքի կռիւնքը կաթ ու մեղրով գնդաւած եւ շաղկենի կարը պատռելու չափ ձիգ ու ձիգ: Կրակներն ամէնքը, գոյգկամար կամուրջ յօնքի տակ բուռ-բուռ տեսնելով՝ ազօթալոյսին վայելածից դռնու ցուլաթաղ:

Վարդու մէջ ռոտաքիկ ռազմի ձիւրի երամակը՝ չափ ընկած ճորտփի մարգագետնի արօտում, քար ու կայծ քարդելով: Խայտապում էր նրանց քրոնքաց խռոնխոնումը:

Քարքարոտ գոռիկների զագաթին, ճամբից դուրս, դադարի էին իջեւանել հաւանաբար հայր եւ գոյգ որդի անեցիներ, քանի որ տարիքաւորն ասում էր անցու խրատագրի եւ տօրեայ խօսքի խառնակ մի լեզուով:

— Զայն որ տուտ ասէ կամ մարդու գէշ ասէ, կամ հիւր խորդախէ՛լ այն իմ որդի չլինի:

Գէմընդառաջելով Աւետիքին եւ գառիկերը եղնելով, գալիս էին մի վաշտ անցի հետիոտն գիւնուր: Նրանք քայլաչափ գորկուղ եղանակով Աստուածամօր հիւն էին երգում քամբաձայն:

Եւ Աւետիքի կողքով, իջնելով գառիքափը, շարժում էր քարձրեղիւն գոյգ եզներ լծած մի ծանրաքնտ սայլ: Սայլի դէզ արած խռոն տակ գինու տիկեր եւ գինու մեղրաքայր խռնու գուկեր էին երեւում, խռոն դէզին՝ աչքը նիւնջով բացախուով, մի առտուածածին հարսիկ, նրա կողքին՝ անխռով քնած, խոտախոն գանգրափն մի տղայ մանուկ: Ու առջեւից, եզների լոտում, փայլուն լծին տըւած լայն խաղացկուն թիկունքը՝ մի այգեպան այր ոտքը թեք գետնին յենակ տալով էր քայլում, որ արեգակի սայլի գլոր ընթացքը եւ չխառնակուի գինեհամր:

Իսկ դէմը՝ հեռում, արեգակը հալւած շէն պղինձ ու կարմիր ոսկի էր թափ-թրփում մայր քաղաքի պարիսպներին, տաճարներին, ապարանքներին:

Ու այս պահին միասին սկսեցին զննել տաճարների մեծ ու մանր, նաեւ արեգակի ծամացոյցների ծամեծամ ծամանակ իմացնող, դադարով զանգուղ զանգեքը: Ուրեմն՝ անհալան ծայրածալ օրը քացուեց:

Եւ Աւետիքի թիկունքում, գետի միւս կողմում, արեգակի լոյսից մօտեցալով ու յստեղծելով՝ Աստեղանի շէնի գերեզմանցից դէպի շողարձակ երկինք ծխեց մառախուղը:

— Վա՛խ, — զռոտցով կանչեց Աւետիքը, — վա՛խ ու վա՛խ, խնկի ծխի փախարէն մէզ-մառախուղի ծուխ կ'ելնի անտէր շիրմներից...

Նրա ձայնը լսողները, մանաւանդ ահագնեցիկ խօսքին ձեռնդրեցին, գառիկների համցատացող հայրն ու գոյգ որդին եւ Անի գնացողներից ռոտաքիկները, բոլորը եկան, կանգնեցին կողքին եւ նոյնպէս նայեցին գերեզմանցի կողմը: Հետաքրքիր ժողովուրդ էին սրանք. մի քանի, թելումէլ մագ մօրուքով վանական, մի հաստաքաթուկ մուրացկան՝ պղինձի փայլուն թան ախար վաճառած կրծքին, մի ձկնորս, որ ցանցով պարուրել էր մէջքն ու լանջը, եւ էլի ուրիշ անցուր անցիներ կամ աչ-անցի ճամբորդներ: Եւ ամէն մէկը պարտք համարեց իր տեսիլքն ասել:

— Զէ՛, — ասաց անցի հայրը, — որտեղի՛ց մէզ-մառախուղ. արեգակն ամպ կը մանի երկնքից երկիր...

— Բլուրիդ չոր խռոն են տանել կրակի բերան, — իմացողի քմեղծալով ասաց ձկնորսը:

Մուրացկանն ասաց այսքան հեռուից օդը հոտառելով:

— Միս կը խորովեն...

— Կո՛յր է՛ք ամէնքդ, — յանկարծ բարկացաւ քանի վանականը եւ վրդովմունքից կարմրեց ակնոցներով: — Մեռելոց է, խունկ կը ծխեն ամէն տեղ, ու այդ է մէզ-մառախուղը, մանաւանդ ամ-

այդդ, կրակ տուած խոտդ... Խո՛ւնկ կը ծխեն:

Աւետիքը լաւծին չհաւատաց: Ի՞նչ իմանար չափել վաճականը, որ վաղուց այլեւս տէր չունենն այս քափուք բարձունքին պառկածները: Բթողնեմ զնամ բանիս, — մտածեց, բայց իսկոյն մտափոխ եղաւ: — Մօտենաւ, մօտիկից, ձորապառնկից կամ կամուրջից նայեմ:

Այսպէս վնասելով հասաւ ձորապարտէզին, ապա Մեծ կամուրջն էլ անցաւ, Դուրի մարմինը մանաւաճ քնը նշոյնպէս: Հեւիկն ելաւ քարձորացաւ գերեզմանոց: Հին շիրմաքարերից, իսկապէս, խունկ էր ծխում:

Աւետիքը ժամանակ չունեցաւ զարմանալու, քանի որ բլուրի միւս լանջն ի վար, այգիների մկարէն աշունուքեան մէջ կանգուն էր ու կար Աստեղանի գիւղը: Երգիկներից քռիւրների ծուխն էր հաւքառնում երկինք, մինչեւ գերեզմանոց էին հասնում խորովու մսի, մար քըխած հացի եւ շէն տներում ապրողների անուշ մարդաստոր:

Ուրիշ տներ էին Աւետիքի տեսածը: Ուրիշ հայեր եկել եւ հմերի աւերակուած հիմքերի վրայ, նրանց նմանութեամբ՝ մար կարմիր քարեշար տներ էին բարձրացրել, դարձել բնիկ: Այլեւ, շուրջն, նրանք մի անգրել իրաւունքով տէր էին կանգնել իրենցից առաջ այստեղ ապրող մարդկանց սովորական ու մահատակ քո-

յոր մեռելներին, սրանց հին ու մար գերեզմաններին:

Տեսածի առջեւ Աւետիքը ծունկ եւ գլուխ խոնարհեց, համբուրեց բերնամօտ հողն ու կոշտը:

Կարծել էր, թէ տեսնել շատ է եղել աշխարհում իր տեսածն ու լաւածը, սակայն մինչեւ այժմ, ահա՛, չէ՛ր իմացել ինչն էր քեան այս անանուն կերպը...

Նա ցլուեց ու տոբի ելաւ: Թուաց, թէ մի շատ ծանօթ ձայն խփուեց շիրմաքարերին եւ հասաւ իրեն: Թուաց՝ անունն էին տալիս վրայ-վրայ: Կանչում էին առատուտայ հացի՞... Ու քանի որ ձայնը կար եւ օդ էր եղել ականգին, նա այս ու այն կողմ նայեց, մինչեւ աչքն առաւ բլուրի ստորոտին նստած Ուխտատարին եւ բլուրի կէտը ելած-կանգնած մի եղջերաւարմն, եղնատն միամիտ աղջկայ: Աւետիքի գոմշեկաշի մախաղն էր շափեց կախ, իր նախնի էր, նա՛ էր ուրախ ձայնում ներքեւից:

— Աւետի՛ք, ելնեմ զա՛մ... Աւետի՛ք, Մեծ կամուրջի դէմ Ուխտատարին, քեզ ու ինձ կը սպասի Անի քաղաքը...

Աւետիքը խօսք չունէր ասելու: Նա՛նարին, Մեծ կամուրջը, Անիի իրական պատկերն աչքի մէջ առած, ժպտում էր, լաց էր լալիս հոգու քաղցը մաղկատու, թէ՛ միայն բերանն էր քացուխուփ անուն: Այդ էլ Աստուած գիտի:

ՎԻԿԷՆ ԽԵՉՈՒՄԵԱՆ

ՄՐԱՄՏՈՒԹԻՒՆ ՄԸ

ԵՒ

ՍՈՒՐ ՑԱՒԵՐ

Ողբացեալ Վիգէն Խելումեանի հետ
կանխող էջերուն առիթնք տնունը ե-
զերաբախա Պարոյր Սեւակի, ու երբ
հասանք այս էջին՝ յիշեցինք առաջին
երկուքին հետ պահ ժրտաբն աղբան
երբորդ սիրելի մը, Եղուարդ Պոյանեա-
նը:

Իր մահին ուղիղ մէկ տարի առաջ,
1966ին, Պոյանեան հրաւիրուեցաւ Հա-
յաստան եւ ուժով օր մը հիւրը եղաւ
Պարոյր Սեւակի, այս վերջինին երե-
ւանեան յարկին առիթ, ուր ի մէջի ա-
յոյ Ներկայ կ'ըլլայ Նանե Վիգէն Խե-
լումեան:

Համաձայն Պոյանեանի տնայալ պե-
կուցումին՝ հայ դրականութեան զանա-
զան հարցերուն մասին կը խօսին առ-
բանորոժ, կը խմեն Հայաստանի բարձ-
րանկը եւ կ'ուսեն կարծի խորովու-
նը, որ վայելիքն աւելի վրդովմով
պատճառ կը զանաւոր հիւրին, Եղուար-
դին համար, խախտելով եւ ազալ զուր-
նեանով իր առջեւի ակունքներէն մէկը:
Ի տես այդ պատճառով քանդուած ա-
նոր տրամադրութեան՝ Խելումեան կ'ը-
սէ.

— Եստ հոգ մի տնի, Եղուարդ,
եւ ունիմ մի տաճարայր թարեկամ,
կը զնուր հրա մաւ եւ ինկոյն մի նոր
առաւ կը սարգի քեզ համար:

— Զարմանայի է, — կ'ըսէ Պոյանե-
ան՝ վերադառնելով իր զուարթախո-
հութիւնը:

— Ի՞նչն է զարմանալի, — կը զար-
մանայ Խելումեան:

— Առաւ սարգեղներու զոյաթիւ-
նը: Որքան եւ զխանձ՝ հոս առաւ
գալուցներ միայն կը զարնեն, առաւ
սարգեղներ չկան:

— Կը գտնուի էլի:

Պարոյր Սեւակ իր գահաւոր կը
պայթեցնէ մթնոլորտը, միանկրը նոյ-
պէս կը սիրեն սրամասութիւնը, կը խը-
մեն դարձեալ հայ մարմնաւորին ու զը-
րականութեան կենացը եւ քիչ անց՝
Վիգէն Խելումեան եւ Եղուարդ Պոյա-
նեան կ'երթան ու դարձանել կաւ առն
առաւանգած ֆիգիւրական անպատեհու-
թիւնը:

Պոյանեանի մէկ սրամասութիւնը
յիշելու այս առիթին հետ կ'ուզէինք
վերադառնալ ընդզնել պահ մը միայն
յիշած երեք դրոշմերուն բախաւ, ու
ա՛յն զմայախութիւնը, որ իրենց ան-
ժամանակ մեկնումով պատճառեցին
մեր զարմութեան, մեղի՛:

Վիգէն Խելումեան վաթսուս առ-
բեկանին բաժնուեցաւ աշխարհին, Պո-
յանեան՝ յիսուսի սեմին, Սեւակ՝ յի-
սուսին երեք տարի առաջ: Մեանելու
ընկան համարուած տարիքին առաջ,
քան, ջանքերնք տարի առաջ: Առա՛ջ:
Տաճարեանի մը լոյսարած՝ անժամանակ
երեք մահ, երեք հարուած հայ դրա-
կանութեան բախաւ:

Հայ դրականութեան թի՛ հայրենի
եւ թի՛ արտասահմանի թեւերուն վրայ
վերջին տաճարեանին յանձնադրեալ ե-
ղաւ կորստաներու կակիթը, որուն բու-
ժամբ, ինչ խառ, ժամայում չի թուի
ըլլալ...

Ա. Գ Ա Ր Ա Լ Է Ք Ե Ա Ն

ՏԵՍԻԼՔ...

Քանի մը ամիս առաջ, Ազնիւ Գաբուէջեան լսյո ընծայեց իր
երախայրիքը՝ «Անվերջական ճամբարգույթիւն»:
Սուրեւ երէջ նոր շերթուածներ հրիտաւորդ բանաստեղծու-
հիշն:
«Անվերջական ճամբարգույթիւն» գրեցիքն մասին դժբախտ-
հանդէպ հարգաւ զօգտիմ ինքեայ համարին մէջ:

Երբ կը քակուի առաւօտը հեթանոս արմատներէն գեհեհի
եւ կը սուրայ հրաթեւ դէպի խորքը խորհուրդներուն աննուաճ՝
կայլակները իմ արեան
մունչ կը սուլուին
անոնց մութը վերծանելու:
Հո՛ղ, հո՛ղ,
Լուծուելով կենսաթրթիւ փիլիսոփայութեանդ քնաբանական հունչերուն,
Ես՝
Օրէ՛ օր,
Բոյրիդ ծէսերով կը տարածուիմ
բաղձանքներուս նուիրական սահմաններուն,
Ուր կը ծաւալին երանգները իմ մանկութեան բոլորանուէր պատարագին:
Օ՛, իմ հոգիս,
Դո՛ւն ալ եկուր,
Եւ ճամբորդենք կողմնացոյցով տառապող աստղերուն
Եւ ընծայենք մեր հոգին տեսիլքներուն կարօտայեղո՞ց՝
Մինչեւ որ սաղին
սպասման
եւ տուայտանքի յայտագիրներն քմահաճ:

Օ՛, ա՛յն ատեն,
Անյայտ աշխարհի անվախճան մտորումները երանգաւորման,
Հունչերը բառի ու տարրի
Եւ մեզ շրջապատող հայցահառաչ բիբերն անհեթեթ
Պիտի լուծուին
Եւ պայթին պիտի ներհակ դուռները մանկացաց աշխարհի,

Ուր պիտի բացուին

ժամանակի

եւ տարածութեան սահմանները պղինձ

Ու քերթողներու տօթաշունչ եւ լուսաճաճանչ տեսիլներուն առընթեր՝

Պիտի ծնին խղճմտանքի կակայները կարմրաթուշ՝

անվիշտ աշխարհի մը երանութեան մէջ անծիր...

ԱՅՍ ԱՌԱՒՈՏ...

Այս առաւօտ՝

իմ հին ուխտիս կարօտներէն կանչուած՝

վերաբորբոք վերքերու ալիքներուն հետ պարեցի:

Օ, նախակալին քառասկերպ ծայքերը անպատէշ ու անծայր:

Այս առաւօտ՝

Հոն երկարած արմատներու պապակներով պղնձաձայն սաղմոսներ նոթագրեցի

Եւ ժամանակի հայելիին ընծիւղեցան բարդ յաճախանքներու քառսէն նոր ծաղիկներ:

Այս առաւօտ՝

Իմ հին ուխտիս երբ ծէսերը աւարտեցի,

Իմ ձայներս հրաշունչ քու ձայներուդ խազերուն մէջ հասունցան:

Այս առաւօտ՝

Իբրեւ քաղմաձայն լար՝

Մենք երկուքով երգեցինք շարականները խնդութեան:

Մենք

Եղանք երգը սիրոյ,

Երբքը մահուան

Եւ կենսազրավէպը փիւնիկին:

Ողջո՛յն, ողջո՛յն այս հոլովին:

Ողջո՛յն տառապանքին, որ կ'երկարածգէ խլրտումը հոգիներուն

Եւ կ'արձագանգէ այրեցեալ գօտիներու մատեաններուն թէժ
ու կ'անմահացնէ ցերեկուան վերքերը տիաս:

Ողջո՛յն անոնց, որ կ'անձնաւորեն անհանգստութեան այս տարերքը հրախաղութեան,

Եւ կ'եղբայրանան մեծ սէրերու մակընթացութեան...

ՎԱՂԸ...

Արինարբուններու սարքած
Բոսորագոյն խարովահանդէս:

Տե՛ս,
Ուղեղներու հորիզոնական թաւալումը մթին:

Ողջ էութեամբ նկվեցի մակընթացութիւնն այս խենթ
Եւ տենչերն իմ շունչ առին՝
իբրեւ լեզուակ
վաղուց լռած կանգակներուն...

Օ՛, ես գիտեմ,
Արնածարաւ ուղեղներուն բջիջները թշուառ
Պիտի գահավիժին անդունդներուն մէջ ահարկու
Եւ պիտի խաղաղի ձղաձիգօրէն գալարուող արիւնը քերթողներուն:

Օ՛, այն ատեն.
Բազիններու կամարակապ խորաններու քարեղէն խորհուրդին ի տես՝
Վրիժաբիբ նայուածքով մանուկները նորաբողբոջ
Ոճիբին պիղծ շարունակութենէն ձերբազատ
Պիտի շնչեն լիաթոք:

Խորշակին տեղ մոլեգին՝
Վաղը պիտի վեփիտներ գան...

Ազնիւ Գարալէքեան

Ս. Փ Ա Ն Ո Ս Ե Ա Ն

ՄԱՅՐ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՆ

Աղջիկը կ'իջնէր աստիճաններուն վրայ կրնկահարելով. աղան կը բարձրանար եւ սանդխտաժամերուն համբանքը ունէր միտքին մէջ: Իրարու հանդիպած էին միշտ առաջին կտնդաւին, երկվայրկեան մը կեցած դէմ դէմի, աղջիկը վերելէն ժպտելով, աղան վարէն՝ հմայուած աղջկան զեղեցկութեամբ. երկվայրկեան մը միայն, այնքան ժամանակ, որ բաւէր տղուն հարց տալ աղջկան.

— Ո՛րք ապէս, օրերդ Աննիկ:

Եւ Աննիկ կը ժպտէր, այսափոփոխելին հմայքը խորացնելով.

— Ընկերուհիս քով...

Շարժանկարի սրահին մէջ քով քովի նստելը համարձակութիւն չէր տուած իրենց, քիչ մը աւելի բացուելու: Աստիճաններուն վրայ հանդիպումը հաշուած-ձեւուած միակ օտարութիւնը պիտի մնար մինչեւ ահա այսօր, երբ աղջիկը կ'իջնէր, կրունկներուն տալով անսպասելի արտայայտող հնչեղութիւն մը, որ կը դառնար մեղեդի՝ Վաղարշի սրտին վրայ...

Աննիկ իջաւ, բայց կանդ չառաւ. հազած էր ծաղկափէշը, դարձան բոլոր գոյները ծփանք տալէն սրունքներուն վրայ: Վաղարշ կեցաւ եւ ետ նայեցաւ. աղջիկը նշան ըրաւ էջի... եւ անոր մատին շարժումը տղուն մէջ արժագանդեց հազարաձայն սէրը: Մուտքին առջեւ Աննիկ փոփսաց.

— Մայրդ դրան ետին էր...

Վաղարշ թախծոտ ժպտով ըսաւ իրը.

— Հմայուած է քեզմով... Հալալ մօր կաթ ծծած աղջիկները շատ կը սիրէ:

Աղջկան ուղածը այդ չէր. միջամբ տեց, ժամանակ չունեցող ճամբորդի նման.

— Ընկերուհիս յուշատետր մը ունի. ինձմէ յիշատակի երկտող դրութիւն կ'ուզէ անդաման. կը դրե՞ս ինձի յիշատակի համար պահանջուած այդ երկտողը... Ես դրելու փորձ չունիմ. ամօթով չեմ ձգէր զիս, հը՞... .

Աննիկ ժպտեցաւ իր ամենահմայիչ ժպտով եւ ամօթիւնութեան կարմիրը բարձրացաւ մինչեւ ականջները. օղկը ճառագայթեցին անձայն ղօղանջելով:

— Քեզի համար ամէն ինչ կարելի է. միայն դիտեմք, թէ ի՞նչ է ուղածդ:

— Սա՛նկ մշտնջենական սէր արտայայտող մէկ-երկու խօսք, որ կեղծ չընչէ կամ բռնադրօսիկ չըլլայ... Ընկերուհիս եաքէն ձեռք կ'առնէ զիս...

Լսուեցան ոտնաձայներ մերէն. Աննիկ եղաւ կորուկ.

— Հա՛յրս է. ան քիչ մը տեղ պիտի րնկերանայ ինձի, այսպէս...

— Խօ՛սք տուի, — եւ Վաղարշ ուղեց աւելցնել՝ սիրելիս. սակայն ոտնաձայնը շատ էր մօտիկ:

— Վաղը առաւօտ ինձի կու տաս. մէկը թող չիմանայ. հը՞. ոչ ոք՝ ինձմէ քեզմէ զատ:

Վաղարշ ուղեց ձեռք առնել աղջիկը.

— Եթէ հայդ չ'իջնէր, գուցէ բանաւոր արտայայտուէիր, որպէսզի ես ան-

քուն գիշեր ժը անցընելու ստիպուած չ'ըլլայի :

— Դէ՛, Էլի՛ր վեր, չժողնաս ուղա-
ծըս. վաղը կը սպասեմ վարը...

Տղան բարձրացաւ եւ աղջիկը վազեց
վար: Աննիկին հայրը եւ վազարը իրա-
րու գէժ եկան Մայր Արշալուսիին կի-
սաբաց դրան առջեւ:

Պարոն Հայրոյեան վեր դարձուած,
սրածայր պէխ կը կէքէր, լամբակին խըր-
ւած կարծիք մեխակ, եւրոպական ամառ-
նային յարդեայ գլխարկ եւ ձեռքին՝
փոքրիկ գուռադան ժը, որ խափշիկ աղ-
ջկայ գլուխ ունէր: Դէժքը համակրելի
էր ինք՝ յիսուսի մօտ վայելուչ մարդ:
— Ինչպէ՛ս էք նայինք, երիտասարդ
դուքի, — ըսաւ իջնելը շարունակելով:
Վաղարշ տեսաւ անոր ժպտիլը. քիչ
ժը խոնարհելով, յարգելու համար սի-
րած աղջկան հայրը, պատասխանեց.

— Դժբախտաբար դրացնութիւնը ե-
ղած է փերացական. ներսդամիտ գտնուե-
ցէք, պարոն Հայրոյեան:

— Ճիշդ աստանաւում: Բայց չը-
քաշուիք բնաւ. ասիթներ օգտագործեցէք
եւ բարձրացէք մեզի. երեկոները միշտ ա-
ղատ եմ. կը խօսինք: Իսկ այժմ, ես
պէտք է օրէորդին բնկերանամ որոշ տեղ
մը. պուցէ տեսաք մեր Աննիկը...

— Այո. իջաւ վար:

Պարոն Հայրոյեան շարունակեց իջ-
նելը եւ վազարը լսեց չրիկոցոյ գոցուիլը
իրենց դրան: Մայրը լրտեսած էր զինք:
Հրեց դուռը: Մայրը դրան ետին էր եւ
չըթունքները կը ծածծէր.

— Այդ որքան երկար կը տեւէ քան
աստիճան վեր ելլելը, — խայթեց, ցաւ
պատճառելով տղուն, որ կըցաւ ըսել.

— Երբեմն՝ ժամե՛ր. նայած մար-
դուս լուս կամ գէշ տրամադրութեան: Կը
սեւնեմ, որ անտարբեր չեմ դրացիով:
Պարոն Հայրոյեան սքոնչելի, կրթուած
մարդ է. արժանի ուշադրութեան. մէկ
պակասութիւն ունի. ամուրի կամ այ-
րիացած չէ. ափսո՛ս, որ այդպիսին է.
սուրմիս, սխալ է զինք լրտեսելը...

— Տե՛ս, տե՛ս. չ'ամչնար ալ, ելեր
ժօրք սիրահար կը փնտէ: Անամոթ,
սկըթած ես... Ա՛խ, ես ի՛նչ ըսեմ սեւ

բախտիս, որ այնքան շատ տեսաւ երկու
տարուան հարսնութիւնս եւ խից ամու-
սինս ձեռքէս, — բեկում կար Տիկին Ար-
շալուսիին ձայնին մէջ, — տղայ, սկըթ-
թած. աս Հայրոյեան-Թորոյեանները ո՛վ
կ'ըլլան որ... Ողորմած Հայրդ եթէ ողջ
ըլլար, հազար Հայրոյեան-Թորոյեան
կ'արժէր. հասկցա՞ր, սկըթածին մէկը:

Վաղարշ շարունակել ուղեց այդ լո-
րին վրայ խաղ ընել, հեռացնելու համար
փոթորիկը.

— Դէ՛, դէ՛. մայրիկ ջան. եղաւ եւ
գուն ալ՝ չհամողը... Ես, Հայրոյեանին
տեղը բոյսի, դրան ետեւ լրտեսող գուռ-
նէն ներս կ'երկնայի եւ թուշէն պաղ ժը
կ'առնէի...

Մայրը փակել ուղեց տղուն բերանը.

— Տղայ՝ մի պոռար. կը լսե՛ն մայ-
րդ. կը խոյստաւակեմ մեզ:

— Ձայնս փորէս դուրս չ'ելլէր, մայ-
րիկ ջան. բայց կ'երեւի ուժեղ արձագանք
կ'ունենայ ներսդիւ:

— Զրպարտիչ, մայրդ մե՛ռք կ'առ-
նես, հա՛, — գրեթէ ճշաց մայրը:

Վաղարշին թուեցաւ, թէ հասած էր
նպատակին եւ չէզոքացուցած ժօր մէջ
կուռադան բնագոյր: Գիշերը, երբ ան
փորձեց վառել փոքրիկ սեղանին լոյսը,
Աննիկին թելադրածը գրելու, Մայր Ար-
շալուսիին ելաւ իր տեղէն ու եկաւ երկա-
րեցաւ աղուն անկողինին վրայ, որ կից
էր սեղանին.

— Տաք կ'ընէ. ցաւերս չեն թողուր
որ քուն քաշեմ, — բուռ տնքոցներ ստեղ-
ծելով:

— Տեղդ աւելի գոյ էր. հոն մնայիր.
ես քիչ մը գրական աշխատանք ունիմ, —
դժգոհեցաւ վաղարշ: Մայրը՝ անզգայ
յարեց.

— Գիշերը, ցաւերս բոլորը խօքը
մէկ բրտծ կը յարձակին վրաս, երբ պո-
տուհանին ասկ կը պուռկեմ. կը հարուս-
տեն, կը քաշքշեն ուղեւ-մեռքէս. ես ալ
կ'ըսեմ՝ հասած, խելքը գլուխը տղայ
մեծցուցեր եմ. հո՛ղը, որ մայրը կը տա-
նապի...

— Տղուդ տոբթոր կարգացնէիր, որ
կարենար ցաւերէդ հասկնալ: Ես՝ հասա-

բաժնի մահականացու, երկաթագործի նախկին խալիֆա, գինեկորաֆի շեղեալ աշակերտ, անապատի կեղծ պէտէվէի եւ, ի վերջոյ, չոր ու ցամաք ալիւրներն փրփրեցող թոնջ կը հասկնան ալիւրի մօր մը յուրանկան ցաւերէն. անոնք հոգեկան են, թէ ֆիզիքական՝ առ ալ հոգեբանի գործ է... Դէ՛: ժամանակ չունիմ. կլի՛ր, դեմ տեղդ պահէ՛, որ դիտեմ թէ թոնջ գրելու եմ...

Որովհետեւ տղան մտադրիւ՝ թուղթին չէր կրնար դնել ոչ մէկ բառ եւ այլեւս չէր նայեր մօրը, մայրը անուշեցաւ.

— Քիչ մը, որ գրելը թողուս եւ մօրդ ցաւերով զբաղիս, չ'ըլլա՛ր. ո՞վ ունիս. ո՞վ է սպասողը նամակդ... Ունիս—չունիս մայր մը ունիս եւ դինք կը վունտես քովէդ...

Մայր Արշակունին ելաւ տեղէն: Վաղարշ պատեց թուղթը, որուն վրայ տասնապատեալ էր միեւնոյն մազմամբ. ոտնը տղադակը, — Վա՛յ-ինձ, վա՛յ-ինձ, վա՛յ-ինձ... Մինչ, մայրը կը հեռանար շարունակելով կրկնել անէծքի չափ ու կէտ ստացած միայուն բառեր.

— Առտուած հոգիս ալ չ'առնեմ, որ աղատիմ ձեռքէն. չ'ախորժիր մօրմէն, հեռացի՛ր՝ կ'ըսէ՛, կը պոռայ վրաս ամէն անգամ. որ նոր քած մը ելլէ գիմացը, երեսին խնդայ, փէշը վեր առնէ... եկուր՝ ըսէ՛... Ա՛խ, ո՞ւր-ո՞ւր, ընձ-ընձ, ո՞ւր-ո՞ւր, մեռա՛յ... ամա՛ն. մեռա՛յ...

Տղան կը լռէր ու կը լռէր, կուշ տալով աշխարհի բոլոր միբաւորանքները, որ խաղաղացած թունտ բառերու մէջ, զանոնք մէկ-մէկ սլաքի վերածած՝ մայրը կը նետէր սիրած աղջկան հասցէին: Սն կը զարմանար, թէ ինչպէ՞ս, բոլոր միւս մարդիկ ամուսնացած էին, տուն-տեղ չինած, մէկ-մէկ քան առնելով՝ երջանկացած. մինչդեռ իր մայրը ամէն աղջիկ քածի կը փոխէր. ինքն ալ չէ՛ր եղած քած մը. մի՞թէ հօրը մայրը կրկնած էր նոյնը իր մօրը հասցէին... Երբ կը որոշմէր թուղթին վրայ իր տասնապանքի երկրաւը՝ վա՛յ-ինձ, վա՛յ-ինձ, կը տեսնէր, զոցած աչքերուն առջեւ կրկնէր իր ինքնիշխան հեռանալը յուշապարիկին, որ Աննիկին կերպարանքն ունէր... Պարնան

բոլոր գոյները՝ ծաղկափէշով խաղաղացած ծաղկե կու տալին, հետզհետէ հեռանալով, մշուշուկով չէր զառնալու համար, աղուոր երազի մը պէս:

Զկրցաւ գրել այդ երկու տողը: Մայրը տղան հանդիստ պիտի չմզէր, ի վերջոյ, Վաղարշ հրեց աթոռը մէկդի.

— Քնանա՛նք. յիմարութիւն է այս պիտի տան մէջ որեւէ բան գրել. Քրիստոսի աւանակին նման՝ զոհանալը չոր խոտով եւ երազներ գարին, կուտ տնտնող հաւու պէս, կամ Յոսիքի տնտնի նման իրապաշտ ողբ բռնէք...: Մամա ջան, լոյսը կը մարեմ... Եթէ ցաւերդ շատ են ծանր, զրկէ զանոնք ինծի եւ դուն թեթեւացած՝ քուն մտիւր... Ես կը կրեմ այդ ծանր բեռը, քանի որ Քրիստոսին աւանակը մնալու դատապարտուած ենք... Գիշեր բարի:

Վաղարշ Արշակունի ինչպէս իր անկողինին վրայ աչքերը դոցեց ներսի խաւարին դէմ. սակայն, մտածումին հետ ծնաւ ներքնալոյսը, որ աւելի պայծառ էր, քան քիչ առաջ վառուղ լամպին լոյսը: Ոչ ոքի հետ կրնար ապրիլ մայրը. ոչ ոք պիտի ուզէր ապրիլ նման կեսուր մօր հետ: Մայրը հին արմատ էր. զաղթի ճամբաներէն, կրած տառապանքներէն, քաշած վիշտներէն չալկած-բերած էր անընկճելի տոկունութիւն մը, որ միանալով ապրելու, տեսելու քաջադիմ կամքին, զարմուցներ էր զինք կոփուած ներկայութիւն մը, այժմ եւ յաւիտեան: Տարիներ պիտի գիտնէին տարիներու վրայ, պիտի լեռնանային, ու տարիքը պիտի թռչէր—անցնէր հորիզոնը... Եւ եթէ պատահէր, որ ինքն ապրէր եւ մայրը զնէր հողին տակ, ծերուկ մարդ մը պիտի մնար երբեմնի Պարոն Վաղարշէն...

— Պարպուած եւ անպէտք մարդ մը պիտի դառնաս, Պարոն Արշակունի. դէ՛, եկուր եւ մի խնթախար...

Կէս գիշերին արթնցաւ Վաղարշ. հաւաքեց թերթ կամ գիրք, որոնցմով կ'ուզէր հետուն նետուող լոյսի թեւերը ջարդել: Կ'ուզէր թուղթին յանձնել Աննիկին յանձնարարած երկտողը... Բայց ահա արթնցաւ մայրը եւ անքանքոցներով լեցուց

տունը. իմ ձայնը ոչ մէկ հետք կը կրէր ցաւի:

— Տղայ, վազա՛րը. դեռ չե՞ս քնացեր. քնացի՛ր. առտուն շուտ դորձի պիտի երթաս... Եայտէ՛ր. լոյսը մարէ, քնացի՛ր. քնացի՛ր կ'ըսեմ:

Եւ այսպէս, վազարը չկրցաւ դրել երկու տողը: Առտուն, Աննիկ սպասեց վարը, սպասեց ու աչքերը թրջեցան: Վազարը իջաւ ութուկէսին, երբ աղջիկը տասն անգամ իջած-ելած էր աստիճան-ներէն:

— Ես նեղուած եմ քեզմէ, — ըսաւ աղջիկը:

— Երանի՛ մօրդ...

Աննիկ չզգաց վազարին վիշտը:

— Գրեցի՛ր...

Վազարը հանեց գրպանէն ճճաթկուած թուղթ մը ու երկարեց աղջկան: Աննիկ ժամանակ շունչը վատնելու: Գաղտնօրէն կարդալու համար սիրած տղուն ընկիւթ խոստովանութիւնը՝ տարաւ ծոցին մէջ դրաւ: Ըրածը չարաճճի խաղ մըն էր. րնկերուհին գործ չունէր երկտողին հետ: Պէտք էր տղան զգար ատիկա եւ գրած ըլլար իրեն միայն սիրելի՛ս, պաշտելի՛ս եւ նման բառեր, որոնց ծարաւը կը զգան բոլոր հորաղարթ աղջիկները: Ուրեմն, վաղեց ատոիճաններն ի վեր: Տունը ոչ ոք կար... Բացաւ ճճաթկուած թուղթը եւ լաց եղաւ: Տղան ո՛չ լեզու ունէր եւ ոչ գիր գրել: Թուղթը կոյս սպիտակութիւն էր, սիրտը պայթելու յայտ ուսած, լեցւած էր սիրած տղուն դէմ՝ սխալ եւ քէ-նով... Ետքէն անդրադարձաւ վազարի դէմքի յղանակութեան, ըսած երկու բառին — երանի՛ մօրդ — ինչո՞ւ մօրը... Ու աչքին առջեւ ցցուեցաւ տղուն մօր չար դէմքը, աչքէս՝ ինչպէս տեսած էր կիսարաց գրան ետին:

— Ինքն ալ քու չէ տեսած, — համոզեց ինքզինք:

Այդ գիշեր կրկին չքնացաւ Աննիկ: Ելաւ կեցաւ պատուհանին առջեւ. կանխադրացումով՝ ծռեցաւ վար, դէպի դուրս եւ յանկարծ, վարի յարկին ուղղահայեաց պատուհանին մէջ նշմարեց ստուեր մը ու կրկինց առաւտտեան խօսքը:

— Ինքն ալ քուն չունի:

Ինչո՞վ կրնար զգացնել իր ներկայութիւնը, Աստուած իմ. խորհեցաւ եւ խորհուրդը ըրաւ գինք սրամիտ-գիւտաւար: Գտաւ առաստան մը եւ թաշկինակը կապեց անոր ծայրը. ապա, զայն կախեց վար:

Թաշկինակը ճօճուելով կ'իջնէր. դող հովէ մը կը զըռէր պահ մը, յետոյ՝ կ'աղաւթէր առեւանդումէն, ու կը վազէր ցած, պատը արկելով, դէպի անդունդ անկումի անձայն ճիւղեր արձակելով: Աննիկ տեսաւ ի վերջոյ իր խազին յաջողութիւնը: Ստուերը վեր պէտք է նայած ըլլար: Թաշկինակը խլուեցաւ մէկէն եւ առաստանին պրկուելը յայտնի ըրաւ, թէ պատգամաւորը տեղ հասած էր: Աննիկ խաղ ըրաւ թելին հետ: Վազարը ընդունեց խաղին բերկրանքը. ցնցեց թելը:

— Քաշէ՛, Աննիկ, — պիտի ըսէին շրթունքները լուեկայն...

Յաջորդ առտու, կրկին ժամագրութեան էին առաջին կանգառին վրայ: Աննիկ ըսաւ մրմնջումայն.

— Ծատ բան ունեցեր ես գրելու, բայց չեմ կրցած խտացնել երկու տողի մէջ եւ թուղթը մնացեր էր կոյս:

— Կոյս հողիներու պէս, — պատասխանեց վազարը, Աննիկին նետած ձեռնոցը վերցնելով, — ոչ թէ շատ էր գրելիքս, այլ այնքան քիչ էր, որ կարելի էր խտացնել շորս կամ հինգ բառի մէջ եւ որ պիտի տար պատկերը անաւարտ մեր վէպին: Այդ վախն էր զիս կաշկանդողը:

Աննիկ պիշպիշ նայեցաւ վազարին: Վազարը չէր ժպտեր. ապագայ վէպը Աննիկ կարդաց տղուն դէմքին վրայ...

(Հատուած «Զանգն իմ փառաւորեալ»
ամսօրէյ վէպէն)

Ս. ՓԱՆՈՍԵԱՆ

ILS SON TOMBÉS. . .

Ils sont tombés sans trop savoir pourquoi
Hommes, femmes et enfants qui ne voulaient que vivre;
Avec un geste doux comme des hommes ivres
Mutilés, massacrés, les yeux ouverts d'effroi;

Ils sont tombés en invoquant leur Dieu,
Au seuil de leurs églises ou le pas de leurs portes
En troupeaux de désert, titubant en cohortes
Terassés par la soif, la faim, le fer, le feu.

Nul n'éleva la voix dans un monde euphorique
Tandis que croupissait un peuple dans son sang
L'Europe découvrait le jazz et sa musique
Les plaintes des trompettes couvraient les cris d'enfants.

Ils sont tombés pudiquement sans bruit
Par milliers, par millions, sans que le monde bouge
Devenant chaque instant minuscules ileurs rouges
Recouvertes par le vent de sable et puis d'oubli.

Ils sont tombés les yeux pleins de soleil
Comme un oiseau qu'en voi une balle fracasse
Pour mourir n'importe où sans laisser de traces
Ignorés, oubliés dans leur dernier sommeil.

Ils sont tombés en croyant, ingénus,
Que leurs enfants pourraient continuer leur enfance
Qu'un jour ils fouleraient la terre d'espérance
Dans les pays ouverts d'hommes aux mains tendues.

Moi, je suis de ce peuple qui dort sans sépulture
Qui a choisi de mourir sans abdiquer sa foi
Qui n'a jamais baissé la tête sous l'injure
Qui survit malgré tout et qui ne se plaint pas.

Ils sont tombés, pour rentrer dans la nuit
Eternelle des temps, au bout de leur courage
La mort les a frappés sans demander leur âge
Puisqu'ils étaient fautifs d'être enfants d'Arménie.

Քույր ֆրանսերէնը ընդդէմ
է այն բանաստեղծութեան, որ
երգի զերոսուհեացու եւ Վաթու-
նաճեանի սպիկոյնաճէն անձիջ-
պէս առաջ, 18 Ապրիլին Երզը-
ւեցաւ Զրահայի պետական ժա-
նապետի կայանին, արդիւնե-
ցաւ ապա, արտեսուեցաւ կըր-
կին ու այսօր կը հազարաւոր
բռնի ժը կոյսններէ, համակե-
լով ժիւրնաւոր ֆրանսացիներու
որտեքը:

Արեւնազ պատմութիւն ժը
ցումացեալ էր խորքով ֆրանսացի
ուսկնդիրները յուզող Ազնաւորի
այս երգը, ինչպէս սպասելի էր,
արեւոյնց երգուած իրականու-
թեան հեղինակները, թուրքերը,
որոնք շարունակ կը նկրտին
խոյս առլ պատասխանատուու-
թենէ եւ նման առիթներու
պարտը կը համարեն հրապարակ
զալ եւ ուրացումներով, նենգա-
փոխութիւններով ու սպանալէք-
ներով կիրարկել զառքէթաւոր
թուաւորէ բաղկացեալ իրենց
խուճանները:

Այսպէս եղաւ նաեւ այս պա-
րագային: Թուրքերը արդիւնցին
Ազնաւորի երգը իրենց ամձան-
ներուն մէջ, եւ երգին հետ՝
ազնաւորեան ուրիշ բաներ: Ու-
րիշ խորքով՝ հաստատեցին Ազ-
նաւորի ճշմարտութիւնը...

ՀԱՅՈՒՆԻ ԻՍԿԱՆՑ Բանաստեղ-
ծութեան ընտրէն հետ ընթեր-
ցողին կը ներկայացնենք նաեւ
անոր հայերէնը, ազատ թարգ-
մանութեամբ:

ԱՆՈՆՔ ԻՆԿԱՆ ...

Անոնք ինկան, չիմանալով թէ ինչու.
Մարդեր, կիներ ու մանուկներ, որոնք ապրիլ կ'սկսէին լռիչ.
Շարժումներով յամրեցան՝ նման գինով մարդերու,
Մասնատուած ու չարդուած, աչեքն իրենց սարսափէն քաց:

Անոնք ինկան՝ Աստուածն իրենց կանչելով,
Եկեղեցւոյ գաւիթին կամ շեմքուն իրենց տան,
Անապատի հօտերուն պէս, երերալէն, նախիրի պէս,
Զգեստուած ծարաւէն, քաղցէն, սուրէն ու հարկէն:

Ոչ ոք ճայնն իր բարձրացուց այս աշխարհին մէջ յղկացեալ:
Միմչ ազգ մը զոյգ կը մեռնէր իր տրեան մէջ խեղդամահ՝
Կը հնարէր Եւրոպա ճազը նոր ու երաժշտութիւնն իր
Եւ փռելով կը խեղդէին ճիչերը մանկանց:

Անոնք ինկան ամօթած, ինկան անբարբառ՝
Հագարներով ու միլիոնով, առանց որ աշխարհն իր տեղէն շարժի,
Վերածուելով ամէն րոպէ փոքրիկ. քոսոր ծաղիկներու,
Մածկուած նախ խորշակով եւ ապա մոռացութեամբ մը երկար:

Անոնք ինկան, արեգակով աչեքն իրենց աւուցուն,
Զերթ թռչում մը, գոր գնդակը կը ջախջախէ իր թռիչքի վայրկեանին,
Որեւէ տեղ մեռնելու, չգտնելու հետք մը նայնիսկ,
Անգիտացուած, մոռցուած՝ իրենց վերջին ճիւղին մէջ:

Անոնք ինկան, անմեղօրէն հաւատալով
Որ յետմոյգները պիտի շարունակէ կարծեան մանկութիւնն իրենց
Եւ պիտի օր մը դնեն ոտքերն իրենց բարեշուքայ հողին վրայ,
Ուր կան մարդեր սրտաբաց, եղբայրութեան կարկառած ձեռք:

Ես գարմն եմ այդ ժողովուրդին, որ կը ճնշէ անգամբան,
Որ նախընտրեց մտիւր դժխեմ ու չղաւեց իր հաւատքին,
Որ գլուխն իր շիտմարիեց անարգանքին առջեւ երբեք
Եւ հակառակ ամէն ինչի՝ կը վերապրի ահաւասիկ անտրտունը:

Անոնք ինկան, մտնելու համար անվախճան
Ժամանակի գիշերին մէջ, հասած ծայրը քաղութեան,
Մտնն հարուածեց բոլորը, չհարցնելով տարիք ու սեռ,
Որովհետեւ կը կրէին անոնք մեղքը Հայաստանի գաւակները բլլալու:

ՇԱՐԼ ԱԶՆԱԻՈՒՐ

Յ. Օ Շ Ա Կ Ա Ն

ՄԱԹԻԿ ՄԵԼԻՔԻԱՆԵԱՆ

(Վ Է Պ)

Մաթիկին համար այս մարդացումը (ժողովուրդինն է այս երանգը, որ այնքան ճիշդ կը լուսաւորէ հոգեկան այդ անկուածքը, բառը առնելով հին իմաստով) անփոխարինելի բարիք էր անոր հունէն ելած, անկապակից անհատականութեան, վասնզի կը զնէր վերջ մը անոր տարակոյսներուն, իմացական միզամածութեան: Երբ նոր կը ժառնէր երիտասարդութենէն ներս, կը հաւատանք մեր ներակերտ փառահաւան: Կեանքը պոյն կը քայքայէ այնքան տարազ: Մինչեւ նորի մը ճարտարածքը: Ձէղոք զօտին՝ մեր օրերուն: Վասպուրականէն ու Մուշէն այնքան մոռալ հոգեբանութեամբ բաժնուած խաչ ընկերավարականը, որ կը հաւատար նոր աւետարանին այնքան խոր հոռնդով (այս երանգին զէպի միւս մեծ հոսանքը, որ մանր ցեղերուն ջնջումը ունի նկատի, դիւրացնելու համար ժարդկային եղբայրութեան ապագայ օրը, ճամբան՝ թէեւ քիչ, բայց դժուարին է շատ: Մաթիկը չունեցաւ համարձակութիւն իր վճիռը բանաձեւելու, երբ զինքը կանչեցին ընելու աստիկա, ազդերու ուղղակի միատարր ընտանիքին մէջ, մեր տեղին վերաբերմամբ: Բայց չէր նեղուեր այս խոսակցութեան խռովքէն: Ու կործանարար եղբայրացութիւններէն իր խուսափումը հիմա կը վերադրեմ իր անաճններուն, թուրքերու կրկէսին: Աւելի ետքը, ուրիշ շրթունքներ մեծ հերոսութեամբ պիտի զոհէին իրենց ցեղը, պահանջի մը պահուն, յանուն այդ հղբայրութեան: Բառ առ բառ յայտարարութիւն մըն է աստիկա, զոր մտիկ եմ ըրած բանուորի մը բերնէն: Իր ցեղին ուրացումը չէ ահաբեկիչը այս աղէտին մէջ, այլ այդ ուրացումը եղական ճշմարտութիւն մը րնդունիլը՝ այս ճամբորդութեամբ ինքզինքը զտաւ մղուած ուրիշ գղացումներու: Յոռետես իր արամադրութիւնները վերածուած էին ռոմանթիք խանդավառութեան մը հանդէպ իր ցեղին: Կուկապի մէջ ազդային այս փառահաւանը դժուար կը ստացուէ: Խուսական մեծ մշակոյթ իր ճնշումով արդեւ չէ այդ գղայութեանց դարձնում: Ըմայք անոր ուժին ու զեղեցկութեան բաւ է մեզ անտարբեր ձգելու մեր արժէքներուն հանդէպ: Խուսեղէն խօսող երիտասարդը հոն չ'արհամարհուիր: Սահմանէն ասդին՝ Թուրքին հանդէպ ատելութիւնը միայն կրօնական կամ հայրենասիրական չէ մեր մէջ, այլ քաղաքակրթական: Կարծես մեր քայքայումը արդարացնող թաքուն համերաշխութիւն ենք յայտարարել, իմացական դիտակցութիւն վերադրելով մեզի: Աստիկա կարելի չէ սահմանէն անդին: Ստեղծագործ հսկայ ուժը, որ ուսու ունի է, ամբողջ Ասիան կէսովը կենսադրածող, որ ամայութեանց կամ գարշութեանց վրայ առանձնակ մը յետոյ իր մուտքէն, կը յարուցանէ դեղեցիկ չաղաքներ ու կենդանի մշակոյթ, Մաթիկը կոյր էր ըրած կարեւորութեանցը հանդէպ փոքր իր ցեղին: Բայց ահա աչքին

առջեւ, անոր կը արուէր ժողովուրդին խորագոյն մէկ ընդունակութեան: Իր պատմական աւազանէն հեռացման համեմատութեամբ, անոր մէջ նոր կարելիութիւններ կ'անէին ու կը ճշդուէին: Անշուշտ օտար հայրենիքներու մէջ անոնց փարթամ ամբարձումը փոքր փաստ մը չէր սակաւին: Բայց առոնք՝ դիրքերու ցուցմունքներ, քաղաքատեղի չէին աչքերու տուածին: Քաղաքներու մէջէն, որոնք այնքան քաղաքակրթութեանց տախտակներ կը պարզեն փոքր Առիոյ քիչ մը ամէն կողմը, անցք մը բաւ էր այդ արհամարհուած, զերեւար ցեղին կնիքը հաստատելու ամէն տեղ: Ներկայանալի, արդիական մասը տաճկական քաղաքներուն: Գաղտնիք մը չէ ասիկա: Ու այս ամէնը՝ ահին ու բռնութեան ու թաթին տակը ցեղային նախանձին, — Արեւելքը աւերող մեծագոյն խառն, հազարամերէ ի վեր: Շինարար ցեղ: Նոր չէ այդ տխուրորդ: Դժբախտ ցեղ: Ան ալ նոր չէ: Ճանշնալ այդ ժողովուրդը, ակա՛նառես ու ամբողջ, թուրքերէն զրաւուած ընդարձակ հողամասին մէջ, — ահա՛ իր ծրագիրը, որ հասունցաւ իր մէջ կիլիկիոյ հոնող ճամբուն ընթացքին: Ընկեր Մաթիկ մտածել կ'ախորժէր, երբ նիւթ ունենար: Անիկա խորունկ վերլուծումով մը ծանրացաւ այն անգիտութեան, որուն մէջ թաղուած կ'ապրէին Թիֆլիսի տեսարանները: Իր կարծիքով՝ յառաջագէտ ընկերվարութիւնը ու մեր պատմական պահպանողականութիւնը անբաւական էին մեր ժողովուրդին կարիքներուն: Սեփական հայրենիքի մասպառակերը, որ շարժումին վարչներուն համար հեռու էր անխառն ըլլալէ, չէր բաւեր բանաձեւներու պատահիլ: Ահաւոր աշխատանք, անհաշուելի զոհողութիւն կապուած էին անոր իրականացման: Ու այդ ամէնը ինքն իր մէջ. այսինքն՝ միակ մեր ու թուրքին հակասութիւնը, առանց մեծերու միջամտումին: Ընկերվարութիւնը, մեր ցեղային ընազդին վրայ իր թուլացուցիչ ներդրութեամբ, վառագոյնոր ազդակ մըն էր, կարող՝ մեզ տկարացնելու մեր հոգեկան բարւոյնէն, որ մեզ ինքնացնող, անջատող ուրիշ մը կը պարզուէր մեր ներքին հոգեկանութիւնը: Եւ որուն արդիւնքն էին իր աչքերէն հաստատուած սա քիչ շատ հանդուրժելի կզգայացումը, իրեն յարակից ներքին, հոգեկան ճոխ բարգաւաճումով ու արտաքին կիսակրթ պայմաններու հանդէպ, երկրի մը մէջ, ուր մշակոյթը — իր խտացոյն լատակերտումին մէջմեզ մզկիթի մը դարձմանակուած գմբէթովը կը ներկայացուէր օտարներու հայացքին եւ պատուհաններու մոռայլ վանդակները ոճը կը ստանային մարդոց հոգիներուն: Երկրորդ պատրանքը, որուն վրայ շահագործորէն այնքան մեկան կը ուղարկէր մեր խմբագիրները Թիֆլիսէն Փարիզ, մեղապարտ ճարտարութեամբ մը, իրարու հանդէպ իրենց ատելութեանց հաշուէյարդարը վերցնելով ցեղային սկզբունքները մինչեւ, զետ կը մնար ի զօրու զանգուածին հոգիին վրայ: Պահպանողականութիւնն էր ասիկա, ոչ իմաստնական, այլ իմաստուն նկատուած այն կրացումը, զոր կարելի կ'ընենք մեր իմաստուն նկատուած այն կրացումը, զոր կարելի կ'ընենք մեր իմաստուն նկատուած այն կրացումը (թող ներուի այս բարբարոս բառը) նկարագրներուն մէջ ամբախարխիլ կծկուելով. եւ այն օրերէն մինչեւ այսօր որոշ դասակարգի մը դրօշը եղաւ:

Ընկեր Մաթիկը, յետոյ, երբ միւրճուէր փոքր Առիոյ մեր դասընկերուն մէջ, ազնութեամբ պիտի հաստատէր հասարակական դաստիարակութեան ահաւոր պակասը, արդի պաղափարներուն բացարձակ չգոյութիւնը այդ զանգուածներուն՝ մէջ: Մեր՝ արեւմտահայերէս, դէժ իր արհամարհանքը ծաղում կ'անէր այս հաստատումէն: Անիկա ջանքերի չհաջողութեամբ մը փշրեց իմ վախկոտ փորձը, եթանառականութեան թուականներու մեր արտապահութիւնը ենթադրելու իր ուշադրութեան: Խեղճե՛րս: Ըրագրի կարկաստն յողուածներով մեր միտքը կը զարդարէինք: Նախանդեա՛նը: Հէլիսիսափա՛յլը: Այո՛: Անդին՝ Վփուկը՝

պատուական լրացիրքը Առ չէ՞ր մեր հիշքը: Այդ պատրիարքի վեղարով Հովանաւոր ազատութիւնը: Ամէն արեւելահայու հման, ընկեր Մաթիկը մեծ դերութեամբ կը մխրճուէր այս տեսութիւններուն, Հայ-յեղողութիւններուն, իմացական մունետիկութեանց բաւդները: Անցեալին վրայ անշամանդաղ ուրացում, այդ հիշքը, ներկային մէջ վերաւոր էր ու անբաւարար: Հակառակ բոլոր պնդումիս, անիկա չկրցաւ ճշդել իր պահանջները Թիֆլիսէն ու Ժնեւէն, որոնց գործունէութեան դէմ իր ատկութիւնը չվախցաւ տարադիւ: Հիմա միայն կը հասկնամ, թէ որքան նման ենք իրարու, յանուն զազափարի երբ զիրար կը հալածէինք: Տասը միլիոն թուրք մեր ցեղին վրայ մէկ մտածում միայն ունէին: Մե՞նք: Ձգենք թուրքը: Ինչպէ՞ս կը մտածենք իրարու վրայ: Տարօրինակ էր, որ ըլլար անիկա թերահաւատ՝ ո՛չ ժողովուրդէն, որուն իմաստութիւնը, ինքզինքը կրկը, այդքան աւերակ-ներու մէջէն, դէպի նոր ժամանակներու առ պողոտաները, կը կազմէին անոր մեղքերը լիույթ արդարացնող փրկանքը: Թերահաւատ էր անիկա վարիչներէն, որոնք վեղարաւոր կամ ոչ, վար էին շրջանին պահանջներէն: Մարդ կ'ուզէր ընկեր Մաթիկը: Ու Հայոց Հայրապետ Խրիմեանը քննադատած ատեն ցոյց կու տար ծայրայեղ պահանջներու մէջ ալ լորցած միտքի մը առերժու-թիւնը: Ուզել: Այո՛: Բայց երբ չունի՞ր տալիք: Անողոր էր անիկա յեղա-փոխական վարիչներէն ամէնէն մեծերուն դէմ, որոնք, առանց անցնելու Եր-կիր, չունէին ոչինչ հասկնալիք իրենց հետապնդած դատէն:

Այս կոտորածը իմ կուռքերուն: Քանզոյ այս շունչը վնասած է ինծի, ամբողջին արամբանութեան տարապիւ կանուխէն զոռելի ընելով իմ մէջ: Անշուշտ աւելի ետքը տեսակ մը վայրագ հպարտութեամբ գիններ եմ ինքզին-քսա անոր դէմ: Բայց պաշտպանողականը պաշտպանողական է միշտ: Մինչ-դեռ զրաւումները արդիւնք են յարձակողական ոգիին:

Ընդդիմացալ ընկեր Մաթիկին, որքան որ կը ներկին իմ ուժերը: Անիկա ջախջախեց զիս, իր անձին օրինակով: Ձահողութիւն: Ըրած էր ատի-կա ու կը տեսնէի: Սէ՞ր՝ իր ժողովուրդին հանդէպ: Այնտարած Ակոյի քա-ռայրին մէջն էր, փոխանակ ըլլալու Մոսկուա, կայսերական թատրոնին առ-քայլութեան մէջ: Ու վա՞ղը: Անոնց, վարիչներուն պարտքն էր ճանչնալ այն հիւանդը, որուն առողջացումը մտադրէր էին այնքան հեռուէն: Ի՞նչ էր իմ կարծիքը բժշկին վրայ, որ Թիֆլիսէն դեղագիր կը զրկէր ինծի: Ու եր-դումով կը հաստատէր, թէ շարժումին ամէնէն մեծ գէժքը, ան՝ որ կարճ կը տեսնէր աչքերուն վնասուած ըլլալուն, բայց պողպատէ աւելի սուր կը թա-փանցէր, պիտի մնար իրեն պէս ափի բերան, երբ դէմ գէժի դար աչազուրկ դաստիարակին փաստարկութեան եւ անոր ետին կեցող զանգուածին անպա-րողիծ կոշտութեան: Հայ յեղափոխութեան դործը արտաքին թշնամիէն ա-ւելի՛ ներքինին դէմ ուղղուած ուժերու վատնում մըն էր: Միայն ինչ վէ-պերու մթնոլորտով աշխարհ չափելու ու մտած անելի մը մէջ, որ պայքարն էր նախ օեփական մտայնութեան դէմ: ... Ճախարակ: Երեսուն տարի, Մա-թիկէն ընդդաշնուած այս երկուութիւնը մեր վէրքը եղաւ ու չեմ գիտեր ե՞րբ՝ զայն դատելու համար մենք կը միանանք իրարու: Երեսուն տարի առաջ, այս վերլուծումները, իրենց անդուժ զանոնութեամբ, տպաւորիչ էին իրր իմա-ցական մասաակ: Հիմա անոնց հեղինակը կը փորձուի մօտեցնել քիչ մը ըն-թացիկ այն ափարններուն, որոնք մեր զաղութներուն մէջ նաւարեկ, որ մը աջ, որ մը ձախ, իրենց կորանքը կը ձգտին հայանցնել իրենց, ու թերթերու թղթակցութիւնը բաւ կը համարեն իմացական իրենց լուսապսակին: Մաթի-կին նմանները շատ են, ոմանք կոնսակ դարձուցած զիրենք սնուցանող կօ-սակցութեան, ուրիշներ, անոր շուքին մէջ, բայց բաւական չուք, որպէսզի

չբռնան ուղուած բոսէին: Կը դրեն, կը խօսին, կը քննազատեն, աճէն դընով, օրուան կեանքը, որուն լուսանցքին, անարժան իրենց վերայանքը ժողովուրդը համար գեղեցիկ ճշուշ մըն է մեկանին շողին, իրենց ստորագրած յօդուածներէն ծխարձակ: Անոնց մէջ կան այնպիսի հերոսներ, որոնք սիւնակ մը թղթակցութիւն ստորագրելու փառքը չեն փոխեր սիւնակ մը կուշտ հացին ապահովութեամբը... Ասոնց նախատիպա՛րը, ընկեր Մաթիկը, որուն պիտի խորտուրորտ էր հասակին նման, ու ոճը՝ զանգաղ, զարմացնելու աստիճան, խոսքի այդ սահանքին մէջ: Հերմուածո՞ղ: Ինչպէս սովորութիւն է հիմա, տեղունութիւնը լուսաւորելու այդ տարօրինակ կերպը, լսնթալից հրաժարականով մը ուշագրութեան իշխանով աւ սուղուելով անվախճան մը՝ ապրութեան մէջ, որմէ տնիրաւ ձեռք մը զիրենք քաշած էր պահ մը դուրս, առաջին փայտի: Այն առան ալ, այսինքն՝ Տարօնի աղաւթում, ինչպէս աշտարած Ակոյի «քարայրում», պարզ ու մէկ էր եղած իր նպատակը — ՃԱՆՁ-ՆԱԼ ՄԵՐ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ: Դժուար, դժուար կրտսերներ, զոր կը սորվին իրեն նման, հողին ու ցեխին մէջ պառկելով, ոչ թէ դրասենեակներու հեշտ «մթնոլորտում»: Իր անիծակուս զայրո՞յթը՝ բոլոր անոնց գէժ, որոնք թերթերէն կամ դերձերէն կը բաւարարուին, մեր ժողովուրդը ճանչնալու հարցը:

Յեղափոխականը բանաստեղծ մը չէ, որպէսզի Վենետիկի Ս. Ղազարէն պատգամներ արձակէ ժողովուրդին պէտքերուն: Յեղափոխականը Ժընեւի տարբարանական օւշխատանքներուն մէջ գիտական փորձեր կատարող ուսանողն ալ չէ: Կարի՛քը՝ թափանցումն է ժողովուրդին: Կայ կէտ մը, ուր մեր ամենաարժիք մտաւորականը ու խորագոյն գեղջուկը զիրար կը հասկընան: Այդ կէտին վրայ եղբայրութիւնը միտքին ու գանգուածութիւն: Թուրքին զանակէն առաջ, ճանչնալ այդ կէտը: Այս էր միտքում ընկեր Մաթիկին: Իր ընդվզումը, իր հերմուածը արդիւնքն էր այդ փափաքին: Ձրտաւ, թէ հասած էր իր նպատակին: Ձրտաւ, թէ ի՞նչ էր իր եղանակը, «մեթոտը»՝ իր անձնական այնքան առատ դիտողութիւնները, ջիղերուն անփոխարինելի փորձառութիւնները «յօդուած» մեր ժողովուրդին զոհաբերելու: Ու ապաւորիչ էր չհաւատալ իր ապաստանուն, սա առաքելութենէն, թէ եւ երբեմն երբեմն լսելի ըլլային օպանալիքներ, իր բերնէն, Ժընեւ կամ Մոսկուա քաղաքներով, մեծ հերթականներ հարուածելու: Թերեւս մահը, շուրթին նման՝ ինչպէս կ'ըսեն՝ իրեն հետեւող, առած էր մէջէն յոյսին երկինքը, անոր զգայութեանը, զինքը վարժեցնելով հեռահալաց այն տոյրութեան, որ մահապարտինն էր ընդմէջ իր արարքին ու անոր քաւութեան: Տեսակ մը մահապատրաստութիւն: Այդ զգայարանքն է, որ կը յօրինէ մարգարէները, նահատակները, մեծ գործերու մտայլ, մոլեռանդ գործաւորները, այնքան պրոֆտիկ իրենց պարագրիկ ուղած ձեռնարկէն, երբ լծուած են այդ աշխատանքին. այնքան ալ մեծ՝ իրենց անցումէն յետոյ, երբ գործն ալ իր կարգին դառնայ փոշի, պատմական շոր յիշատակ մը միայն: Երբեմն մահուան մէջ սա հաշտութիւնը, հաճութիւնը, անով փաղաղուիլ մը միայն չի քաջատրուիլ կոսմոսագրութեամբ: Անիկա, կեանքին մէջ անըմբռնելի խաղովը, ապրումի խտութիւն մըն է, անհաւատալի լիութիւն մը, ամբողջութիւն մը, որոնք տպաւորիչ են, մեր հիացումը հարկադրելու աստիճան: Վերցուցէք նահատակի մը, հերոսի մը, մեծ գոհի մը կեանքէն այն շրջանը, օրերը, որոնք անոնց մահը կարապետեցին: Մնացածը — Անդարձան միջակութիւնն է: Այդ աշխարհին (մահուան) ոլորտէն ներս միայն այդ կարգի մարդերը կ'ըլլեն ուժի, խորքի, դեղեցկութեան:

Ընկեր Մաթիկը առայժմ, մինչեւ մօտաւոր մահը, որուն խոր նախագիտումը առջի օրէն ունեցայ այնքան ճշուածով էւ որ հետզհետէ զարգացաւ,

վճարական ու անհաշանջ ընդվզում մըն էր, մեր ժողովուրդը փրկելու ինքնա-
յատուկ հանգամանքով մը, աւա՞ղ, անորոշ։ Զտուաւ յողուածները իր հա-
ւատքին, թէեւ հասած ըլլար ծայրակէտը իր խուզարկութեանց։ Պոյի՞ս։
Զունէր անցնելիք, լրտեսներուն ո՛չ թէ վախէն, այլ ապահովութենէն։

Կ'ընդմիջեմ զինքը իր դատումներուն մէջ (տասնըհինգ օր մարդ քիչ
չի խօսիր, երբ Մաթիկին նման կոկորդ ալ ունի) ու ընդդիմադիրի իր կեց-
ւածքը չեմ գիտեր ինչու կը փորձուիմ կապել, պայմանել նաեւ իր միւս բը-
նազդներովն ալ, արկածախնդրակա՞ն, ինչպէս էր առ կեանքը, այնքան մեծ-
կակ պողոտայի մը վրայ, ինչպէս էր իր պատմումը այծարած Ակոյի քաբա-
րին մէջը...

Կը զեղչեմ դարձեալ երկրաբանական, տնտեսական, էստետիկական իր
նշմարանքները այդ ուղեւորութենէն, որոնք այդ ատեն չահեկանութիւն ու-
նէին թերեւս, երբ ժողովուրդին բեկորները ցրուած էին այդ Հոյսիկայ տեղո-
րին զանազան խորշերուն մէջ։ Պէտք է մտնել անոր հետ Լեւոն Մեծագործի
երկրը։ Ու տիրիլ անոր տիրութիւնը, որ ո՛չ գիտական էր եւ ոչ ալ բանաս-
տեղծական։ Յեղափոխական։ Այսպէս որակուած թախիծ մը գոյութիւն չու-
նի։ Անիկա տխուր էր նախանձէն։ Իրեն այնպէս էր եկած, որ այդ զմայլելի
գաւառը զողութիւն մըն էր, կատարուած հիմա, իր ցեղին վրայ։ Վասպու-
րական, Տարօն, Ծոփք, Աղմիք։ Ասոնք պատմական բառեր էին ու կը նմա-
նէին պառաւ կիներու, որոնք հեշտանք չեն արթնցներ։ Կիլիկիա՞ն։ Գարնան
վերջերուն անմոռանալի պատկեր մըն է անիկա, կ'ըսեն, այցելուներուն։ Ա-
նոր աչքերը նոր կը հանդիպէին Հարստութեան սա ձեւին, որ Հոգն է, բայց
թուաւոր օդին մէջ կանգուն, ցորենի հասկէ ու ծառի մարմինէ։ Ընկեր Մա-
թիկը ախորժ չունէր բանաստեղծութենէ, հաւատարի՞մ՝ իր գիտական կապ-
մութեան, որ բնութեան տեսարանները դասի կամ շահու նիւթ կ'ընծայէին։
Մեր լեղումով ասիկա կը նշանակէ չախորժիլ նկարագրել, ան ալ օտարին
աչքով։ Կը յարգեմ իր վերապահութիւնը ու կու տամ շնորհ իր պատկերնե-
րուն։ Յատկանշական է ծովին պակասը, ինչպէս նաեւ գիտակա՞ն։ Տարուա
Բայց զասական լեռան փոխարէն, որ անոր մտքին ամէնէն տիրական ճառ-
տարապետութիւնն էր բնութենէն՝ Հարստութիւն, նոյնիսկ տեսակ մը կո-
րութիւն։ Անշուշտ Արարատը կը միջամտէր, լուսաւորելու համար սա զդա-
յութեանց զարտուղութիւնը, քանի որ, միշտ ուրիշներու բաժնով, Նոյնիկալ
զաղաթը երկինքին միտած սեպի կը նմանէր շատ մը տեղերէ։ Դա՛շտ, ուր
հող չ'երեւար, ամբողջ հասկ ըլլալուն։ Ոչ մէկ տիրապետող կայք։ Քաղա՞ք։
Կըմիտքէ մանրութեմ, փոշիով զարդամանակուած։ Ազարակներ, գորշ երեսնե-
րով, կտրմիր զլուխով։ Պղտոր ու զեղին ամէն բան։ Պատմական ոգեկոչում։
Աւերակ բերդեր։ Ռուբինեան Հարստութիւն։ Ու վերաքաղը ցեղին ստեղծա-
գործ ընդունակութեանց։ Ազգային պատմութիւնը շարադրումի նիւթ մը չէր
անոր բերին, այլ կենդանի իրականութիւն մը։ Դեռ այդ Հարստութիւնը
պէտք եղած չափով չէ վերածուած անցեալի։ Ասիկա թերեւս անոր համար,
վասնդի Ռուբինեան չըմանր ամէնէն թելադրական մասն է մեր անցեալին։
Անին կարծեւ միայն տեսքակ ապրած ըլլար։ Ու անոր թաղաւորները մեզ կը
տպաւորեն առասպելով թեւաւոր։ Լեւոնները, Հեթումները, Թորոնները մեր
օրերու անուններ կը թուին ըլլալ մեղի ու իբր այդ կը խռովեն մեզ։ Մեղի
մօտիկ։ Աւելի ծանօթ։ Աւելի փափեթիք, աւելի տխուր։ Մաթիկին համար
«Մի տեսակ սիմվոլ», որ կենդանի էր մինչեւ այսօր։ Զգայութիւններու այդ
արդիականութիւնը պայմանաւոր է անշուշտ քիչիկ մըն ալ ուշացող փաս-
տերով, որոնք լեռնային Կիլիկիան համարուի տարին։

Կը զեղչեմ շատ բան ընկեր Մաթիկին տեսութիւններէն, զինքը տանելու

Համար Առանցիկ մօտիկ աղտորակ մը, Հայաստան, ուր հազարէ աւելի դործաւորներ մօնղաղի Համար վարձուեցան իր կարաւանէն: Ի՞նչը: Պիտի աշխատէ՞ր: Լուսցուց գիշերը ժեծկակ ախոռի մը մէջ, որ հազար կողմ կը պատասպարէր ձմրան եղանակին: Առտուն, իր ճիղն հասակը հոս ալ վտանգէր պիտի գինջը: Ազարակին պէտք, Հոստ ճօկան մը ձեռքը, հակա փորը պատկառանքով տեղաւորած սրունքներէն վեր, արշալոյսէն առաջ, կանգուն էր մեծ դուռին: Հաստատ ու կլոր մարդ, անիկա վարժ էր աշխատանքը դատելու, անողոք սկզբունքներով: Կը պատկանէր Նշանաւոր գերգաստանի մը, որուն շառաւիղներէն մէկը տասը հայութեան կրեստը կը մնայ, քարիւղի եւ աղամանի ընդարձակ դործունէութիւններով հեղինակած ըլլալուն առաջին հայ հարստութիւնը, մերօրեայ միջազգային միլիոնատէրներու գիծով: Պէ՛յը, ազարակին տէրը պետութեան պատուրած անձնաւորութիւն էր, աւանդին իր քիթը շփելէն, միտի մէջ թաղուած իր նայուածքովը արագ-արագ կը շափէր ելլողները.— հոսակ, դիզ, բազուկ, կուրծք, սրունք: Աշխատանքը մարմնամարդ չէ՝ անշուշտ: Բայց կը շափուի նոյն մեթոտներով: Անողոք այդ նայուածքը իսկական սարսափ էր զԳրիպներուն, Առանցիկ դաշտին բառովը՝ Փէլլահներուն, որոնք հայ-քրիստոնեայի հողերը կը նախնարէին թլփատեալներուն անդատանքներէն: Այս նախատրուութիւնը զանոնք կը մղէր նոյն-իսկ դոհողութեան՝ օրովարձէն, քանի որ Կիրակի օրերը քաղաքէն յատուկ քահանայ մը պաշտամունքի կու գար, հաղարամեայ սօսիին ներքեւ. եւ կը կարգար շարական ու սաղմոս, տպաւորիչ ու վեհ պարզութեամբ, սա դժբախտ հօգիներուն մէջ պոնէ ժամուան մը համար շինելով իրենց գեղը, առնոր աղբաւորէ կէկեղեցին, մայրը, կիներ, զաւակները ու մարդկային գերտգործ յաւաւմները, որոնք նոյնն են ամէն կուրծքի տակ: Պէ՛յը, պտպենական հրամանի մը յարգանքով, արարողութեան յատկացուած ժամանակը կը բաշխէր, վասան ըլլալով սակայն կորուստին դարմանումէն, քանի որ հոգիով կազուրուած բանուորները այդ օրը աւելի էին իրենց արդիւնքով: Տակունքի փօքը առաւելութիւններ, ծեծի ու հայհոյանքի պակաս, մանաւանդ հայ-քրիստոնեայի Համար բարգաւաճում՝ պատճառներ էին, որ վերի գաւառներու հայ բանուորները վախճային մերժուելէն:

Ընկեր Մաթիկը, Ծանօթ այս պայմաններուն, հետաքրքիր աչքերով կը դիտէր պէյը, որ գինջը գաւազանով գատեց զէպի մօտ, փոքր խմբակ մը, իրեն նման տկար, պակասաւոր արարածներէ կազմուած: Զախիլին ու քիչիկ մը կազապող, աչքէն թաւառածն ու եղանջէն ծանրը անիկա կը գտտէր մէկ ակնարկով: Այս քննութիւնը, քննութիւն դրաստային բան մը ունէր իր մէջը, զոր Մաթիկին ընկերները հեռու էին գգալէ: Երկու ժամուան մէջ այս քնն-նութիւնը կ'ընտրէր կարաւանին լաւագոյն ուժերը: Զատուածները: Անոնք, յատուկ մարդով՝ կ'ուղարկուէին քաղաք, Հայոց Աղբատանամին, որուն ժառանգական աստեղապետն էր պէյը: Քանի մը օր անհրաժեշտ դարման, հանգիստ ու սնունդ ճամբէ տկարացածներուն մեծ թասը կ'ընէին քարի պէս առողջ: Ու աղպին դրամովը իրենք գիրենք շտկած՝ կը դառնային ազարակ, օրհնելով մեծահամբաւ ընտանիքը իր եօթը պորտը մինչեւ, Նիւ Եորքէն Մանչեսթրը ու Պոլիս:

Ընկեր Մաթիկը: Անշուշտ: Ամէնէն առաջ ա՛ն: Բայց ոչ ազարակ: Հայոց եկեղեցիին մէջ անիկա հանդիպումը ըրաւ առաջնորդ եկեղեցականին, երիտասարդ ու վառվռուն արմաշական, որ, ամէն քանի մէջ իր անձին մուտքէր հարկադրած, ճանչցաւ բանուորի տարազին առկ խորհրդաւոր հերետիքները: Անոնք հասկցան իրար: Արմաշականը տաքարիւն, ինչպէս տաք գլուխ: Խառնուածքի հանդիպութեամբ մը անոր մէջ կը հաստատէ՛ր արգիւթ մեծ

հերժուածողը, իր կուսակցութեան ղէմ, ինչպէս պիտի ընէր ինք ալ, օր մը, մօտ այդ թուականէն քառորդ դար հաջորդ, ղէմ ելլելով զինքը իր նուիրապետութեան բարձր աստիճաններուն հասցուցած կազմակերպութեան, Հայաստանեայց Եկեղեցիին ղէմ: Արժաւականը անոր ընծայեց անվերապահ ասպնջականութիւն: Բռնակալութեան ամէնէն խիստ օրերուն, պատասխանատու գիրքերու վրայ, ան ու նմանները մեծհոգի բան մը կ'ընէին անշուշտ իրենց հօտին անդորրութիւնը առանց խանգարելու, մարդկային իրենց պարտականութիւնները կատարելով այսպէս մտանդուած խլիպակերու ղէմ: Ի լրումն բարութեան, եկեղեցականը չսպառնաց անոր ժօրութիւն ու պատապարհեց զինքը:

Գաւառներուն մէջ հայ եկեղեցիին պետերը կամաց-կամաց անցած էին կարգը պետական տնտեսութեան: Կառավարութիւնը կը հովանաւորէր զանոնք ու կուսակալները հաճոյք կը զգային այդ հմուտ, յաճախ վարչական որոշ տուրքերով մարդոց ընկերակցութենէն:

Գարձեալ էջեր են Հարկաւոր՝ տալու համար Մաթիկին հող անցուցած կենցաղը, զէթ իր զլխաւոր գիծերով: Կ'անցնիմ:

Այժմարած Ակոյի քարայրին մէջ հետաւոր եկեղեցականին ղէմքը կարկառուն գեղեցկութիւն մըն էր, տաճկահայերը արհամարհելու վարժ իր ըստներուն մէջ տեսակ մը զարտուղութեամբ: Կը հաւնէր խօսելու ձիւքը, մարդիկը վարելու ճարտար կերպերը, ազգային գիտակցութիւնը իր հօտին մէջ արթնցնելու ապահով մեթոտները: Զէր հաւնած անոր գրականութիւնը, ընդհանուր իր արհամարհանքին մէջ, զոր կը կրէր բոլոր գիրքի ապետներուն ղէմ, Արեւելէն ու Արեւմուտէն, մասնաւոր ալ տկարութեամբ ալ արեւելաւոր լեզուին ու անոր շատ նորացած գրագէտներուն ղէմ, որոնցմէ մէկը կ'ընդունէր արժաւական առաջնորդը, անտեղի կերպով: Զօրաւոր անոր հմայքը մեր Մաթիկին վրայ, որ կը զղջար Պելենիկի գիծը առանձնաւոր, փոխանակ Ատարազարին, ուրկէ անկառ ուխտ ունէր տեսնելու անոր աստուղիչը, Դուրեան սրբազանը, որուն կարողութիւնները կը գնահատէր, ազդելով տալակերտէն: Ընկեր Մաթիկը կը ծանրանար ժողովրդական առաջնորդին բազմատեսակ յատկութիւններուն վրայ, մասնաւորապէս սիրելով անոր մէջ եռանդի, շարժումի մարդը: Անկառ խանդավառ էր նաեւ անոր աննախապաշար միտքովը, որ մեր պայմաններուն մէջ, հաւատքը կը նետէր երրորդական, չորրորդական փյունի, առաջինին հանկուզ կազմակերպական, շինարար տուրքեր: Այժմու առաջնորդները, ժողովուրդի իրական վարիչները, ալ յայտնաբերեցին մերինն նման կրօնական համայնքի մը տնտեսութիւն, չէին կրնար զինաւորուիլ անջիղ առաքինութիւններով, որոնք ճգնողական բերքերը, կիսավայրի իմացականութիւնները ու բարբարոս պետերը կը ձգէին իրենց հմայքին ներքեւ: Հին դարերու սրբազան Հայրապետ մը այսօր աւելորդ պերճանք կը նկատուէր: Ընկեր Մաթիկը զգոյշ եղաւ մօտենալէ ուրիշ կալուածի, այսինքն՝ դասական, անխուսափելի բաժրասանքին, որ մեր կողմը խնամքով յարգարուած մթնոլորտ մըն է, պարտելու, խղճելու պաշտօնով՝ ամէն եռանդուն կամ իր գործին նախանձորդ աշխատաւոր, մեղի ալս՝ դանդաղ, շարժումէ ազատ զանդուածի մը մէջ: Առանց հաւատքի եկեղեցականութեան վարկածը: Մաթիկը անծանօթ չէր եկեղեցիներուն պատմութեան: Ու կարելու կը նկատէր զանգուածին շահը անհատին կատարելատիպ սրբացումէն: Երկինքին համար երջանիկներ, սուրբեր պատրաստելու աւելի չէր արժէր երկրին վրայ քիչ շատ տանելի պայմաններ ստեղծելէն ժողովուրդի մը, որ ծարաւն ունէր հանգիստի, հացի: Ընկեր Մաթիկը չէր հաւատար: Բայց կը սիրէր ամէն հոյու պէս իր եկեղեցին թէ՛ իբր ոգի, թէ՛

Իբր մեր օրերու կարելի կազմ, մեր հաւաքականութեան դիմադրի մը ճարե-
լու: Կովկասի մէջ հողը կը վրիպէր անոր զտեղէն: Բայց Տաճկաստանի եկեղե-
ցականութիւնը կ'արժէր աւելի, դեռ տէրը ըլլալուն ժողովուրդի վրայ իր
հմայքին: Սահմանադրութեան քարիճ: Թրքական բռնութեան դէմ հակա-
հարուած: Կարեւորը զոյրութիւնն էր ժողովուրդը վարող մարդոց: Այս պա-
ղափարները տնշուաւ պատուաւուն էին արմաշական առաջնորդին: Ընկեր Մա-
թիկը, Կիլիկիոյ թեմին վրայ, օրինակի մը համար դրու մէկը Վանի իր ճանչ-
ցած վարդապետներէն, պատուական բայց ցմայլելի աստիճանով՝ իբր նկարա-
դիր ու խառնուածք: Կարծես շորքորդ զարու արեղաներէն նոր կը բաժնուէր
անիկա, այնքան լինէն ու շնորհքը անցեալին կը պատկանէին: Օրուան ջոանը-
շորս ժամերէն շորսը այդ մարդը տուած էր քունի, տասնութը՝ աղօթքի,
խոհանքի, ապաշխարանքի: Երկուքն ալ՝ աշխարհիկ դրապումներու, պարտեղէ
ու նախիւք ու ուխտաւորներէ: Անոր ծունկերը ոտքէի նման խեցապատ
էին ժամերով ծնրադրումէն, խցիկին ջարերուն ու մէկը՝ անուշիկ կամար,
պզտիկներու նիստին համար ըսես յարգարուած: Աղթամարի միաբաններէն
այդ հրշտակցու արեղան ինչով էր օգտակար իր ժողովուրդին: Կենդանի՝
մասունք մը: Օրհնելի անգամ կը վախնար անիկա, վախճի իր անձը գիտէր
մեղքով ականաւորու: Հակառակ տեսահման բարութեան, բացարձակ ազ-
գատութեան, Մաթիկը անոր մէջ կը տեսնէր հոյակապ հասակ մը եւ ուրիշ
ոչինչ: Ինքզինքը փրկելը չէր բաւեր այժմու բարոյականին մէջ: Մեղքէն
զգուշութիւնը չէ, որ կը յօրինէ արդար: Ձանգուածը շառիլ. ահա՛ նոր
իմպերատու քառակողմիկ: Ինչիցքը փոսնդէլ. ահա՛ Մաթիկին բարոյաշար
մարդկուէն արժէքներէն: Ուրիշ բան՝ իր ալ ըրածը: Երիտասարդ արմաշա-
կանը չէր կրնար Կատուցի միանձնեւուն նման զգալ իր ժամանակը: Անիկա կը
հաւատար իր ժողովուրդին, անոր թափանցող տուրքերուն, չարքաշ արժա-
նիքներուն: Հսկայ պաղթականութիւնը, որ մեր ցիւն է մօտ հազար տարիէ
ի վեր: Ու հսկայ անոր ճիգը քիչ-քիչ չէր քայքայուել իր օտարութիւնը
իր բնական չղոքէն, անոնց մէջ թափելով իր դիժերը: Անիկա կը հաւատար
մեր չեղափոխութեան, կէս մը նկարագրէ, կէս մըն ալ զժախտութեան ժա-
նիքէն, որ ամէն հայու հոգին խածած է անպատճառ: Անիկա թերահաւատ
էր անոր վարիչներէն...

Ամիս մը ամբողջ իրար հոտուրտացին անոնք: 96 ջարդերուն մէկ հա-
կահարուածն ալ այս պաշտամունքը: Այն ատեն անիկա աչքով էր տեսեր
թրքութիւնը Պոլիս, կոտորածի ազատութեան մէջ, երբ հաղիւ ապաստան
գտաւ օտար հաստատութեան մը մէջ ու պատուհանէն դիտեց անմոռանալի
պատկերը ջարդին, մանր ու հանդիսաւ տեսարան, երկու պերասանով, մէկը
զոհը, միւսը՝ ջարդողը: Ով որ տեսած է այս բոլորները, անիկա չի կրնար
ուրիշ կերպ սիրել իր ազգը: ... Ամիս մը ամբողջ անիկա օրը հեղ մը կը թա-
մայնէր այդ անրուսեւի մղձաւանջը՝ հասնելու համար կիսատ վայելքին, որ
կեանքն էր հիմա, քիչ շատ տանելի, սա փարթամ գաւտին ծոցը: Փակագլի
մը, միայն, որ կը ստուերէր այս իրականութիւնը. ատիկա՝ մենապարութիւնը
առաջնորդին, որ գրականութեան մեծ մեղքովն էր արատաւոր ու սովորու-
թիւն ունէր իր դրածները քունի մտիկ բնէլ տալու իրեն: Է՛, «փոքր տանջանք
էն ատիկա: Ականջները ամբողջ մարդը շեն հարկաւ: Կարելի էր լսել ու
չհասկնալ: «Պրծա՛ւ էլի»: Յետոյ, դրականութեան այդ գառիթափէն անիկա
պիտի դանէր սա երկրախոյզի դրապումները: Վարդապետին ապագայ գրա-
կան աշխատութեանց վաւերական ատագմ ու տուեալներ հայթայթելու համար
— ընկեր Մաթիկը շրմանց իմ տարակոյսը, որ գլխէն ճամբելու պատրուա-
կով մը կ'ուզէր մեկնել այս ճրագիրը գրադէտ եկեղեցականին — մեր յեղա-

փոխակա՛նը յանձն առաւ պարտիւլ ամբողջ Փոքր Ասիան, ճշգրիտ թիւերով զիճակազիրը պատրաստել ջարդերէն առաջ ու յետոյ՝ մեր ժողովուրդին: Եւրոպայի Հանրային խղճմտանքին մատուցուելիք այդ Հասարկին վրայ արմաշականը կը հաւատար տնջան, որքան այդ օրերու արտասահմանեան պրոպակտնտիստները թերթով, հանգէսով, ուղեւճներով, հայ ու եւրոպական կորուստը լեզուներով: Հոյակապ ձեռնա՛րկ: Որ խանդավառեց ընկեր Մաթիկը, անոր գիտունի փառասիրութիւնները ու ազգասէրի Հերոսութիւնները գոհացնող: Զէր ըսեր նաեւ, թէ որքան Հայտ էր այս ձեռնարկը իր խառնուածքին: Կա՛ր աւելի գերազանց պատեհութիւն մեր ժողովուրդը իր ցրիւ պանդանութեան մէջ ուսումնասիրելու, իրեն պէս օսլիկտիւ տեսակէտներով, դիտական, անկողմնակալ պատրաստութեամբ: Այս առաքելութիւնը պահուած մըն էր անոր վրիպած կեանքին: Ինչ որ արդիւրեւ էր իրեն վերին Հայաստանի դէպ ընակելներով, կ'ըլլար մատչելի պահանջական արարեալու զեղծից»:

Վա՛խ: Բայց յեղափոխականը ամբասիրէն կը դատուի անոր գէժ ախտազերծութեամբ մը:

Մա՛հը: Անիկա բառ է, գիրքերու երեսը: Կեանքին մէջ՝ բռնի կրուած վախ մը: Իրականութեան մէջ՝ բոլորէ մը միայն: Ահաւոր էր խաղաղութիւններ այս մտածումները տարապա՛ծ պահուն: Կը զգայի, թէ ամէնէն շատ անկեղծ էր այդ դադափարին հետ: Մեր յեղափոխութեան ամէնէն խոր ուժը այս հատութեան մէջն է, այսինքն՝ մահը բոլորէ մը ընդունիլ կրնալու պարտութեան մէջ:

Մա՛հը: Բայց այո՛ւ:

Այցելեց անոր թուրքերու տարագով, ասպատակներով, ճամբու բիւրազան սրկածներով: Բայց ընկեր Մաթիկը գիտէ՛ր, թէ մահուան նկարագիրն է պատկեր ըլլալ միշտ ու մէկ անգամ իրանալ: Այնպէս անիկա քրտապնդեց տարակուսող եկեղեցականը, որ ահագին զժուարթութիւններէն կը թըւէր ազդուած: «Տփղիսից... Ատանա՛ն: Սո՛ւտ՝ ուղեգիրք: Ոչ անշուշտ, քանի որ հոն էր ինքը: Ատանայէն Պրուսա, Պոլիս եւ Զմիւռնիոս...: Հարկա՛ւ: Առաջնորդը արագրեց անոր խակութիւնները Տարօն-Կիլիկիա ողիսականին: Դէպի արեւմուտք ոտակակութիւնը ունի լաւ էր կազմակերպւելու: Նահանգ նահանգ օտարականները կ'ենթարկուէին լուրջ զննութեան: Հայահալած մարմինները մասնակի հրահանգներով անկարելի կ'ընէին միջակ իմացականութեամբ մարդոց փոխադրումը մէկ նահանգէն միւսը: Անցազիրը՝ պարտաւորիլ:

Առաջնորդը ճարեց անոր հատ մը, օրինական բոլոր ապահովութեամբ: Պահեց անոր հարապատ անունը, շվստահելով անոր ուշադրութեան, որ ոտակականան ստուգումներու պահուն կրնար թերանալ ու մոռնալ վախը: Բայց կտրատեց մակասունը, Մեկիքիանեանցը վերածելով Մեկիք օղլուի ու ծննդավայր տալով Ատանան, խոշոր ու մտքէն չիյնալու չափ փայլուն բառ: Կապեց անոր մէջքին բաւական դրամ, մէկ մասը անձնական ջասկէն, միւս մասն ալ Աղքատախնամի պիտուէէն: Օրերով, ճամբու դնելէ առաջ, եկեղեցականի յաճախութեամբ, վարժապետօրէն, մէկիկ-մէկիկ երկնեց այն անհրաժեշտ զգուշութիւնները, որոնց յարգումը կամ զանցառումը իր այնքան նուիրական ձեռնարկը կը պայմանէին: Վճռական արգելք՝ անուններէ, տեղերէ, հասցէներէ, անուն ազգի համար: Երկու օր աշխատանքով անոր ձեռքը տուաւ թիւերով յօրինուած ծածկագրութեան եղանակ մը, բոլորովին անմիասն, օրական ծախքերու ձեւին տակ, հացով կամ պանիրով փոխարինելով քաղաքներն ու մարդերը: Արդիւնց դարձեալ յեղափոխական քարոզչութիւնը,

մէկիւն-մէկիւն դուռնակներով այն բոլոր անպատեհութիւնները, որոնք կրնային գալ յառաջ, նման արարքէ մը: Երկսայրի սո՛ւր, անոնց գլխուն, այդ յեղափոխութիւնը, քանի որ իր կողմակերպութիւնը զինքը կ'ուրանար: Միւս կողմէն՝ իր երեւումը այդ քարոզով, կտակած պիտի բերէր իր ժողովուրդին իսկ մէջը: Արդիւնք ամէն զնով թղթակցութիւնն ալ իրեն հետ, հիմնական պատճառ ցոյց տալով իր ներկայութիւնը քողաքին մէջ: Առաջնորդը, Աղքատախնամէն ձեռք բերած վկայականով մը զինքը հաներ էր հրապարակ, իբր հիւանդ ուսուցիչ մը, էրզրումի կողմերէն, ակարացած թոքերուն համար զրկուած հարաւ: Կուսակալն իսկ ուրիշ կերպ չէր ճանչնար զայն: Սուտի մը պարագայի՞ն:

Ընկեր Մաթիկը երգումով խոստացաւ յարգել այդ բոլոր պայմանները: Հանելի՜ ի դուռն առաքելութիւնը: Արմաշականը վստահեցուց խռովիալ անոր խղճմտանքը Յրմանեան սրբազանի վտանգուած ազգասիրութեան մասին: Տաճկո՜ւնայ բարբերու ընդանեցում մը տակաւ հասկնալի կ'ընէր հեքիաթը, որուն մէջ պլլուած կ'աշխատէին մեր ժողովուրդին վարիչները, թուրքը սիրաւահեղու, բայց ազգը սիրելու հակամարտ գիտութիւնը, անպարկէզ պատմարարակը պիտի ճշդէր՝ գիւնադիտութիւնը փոքրագոյն չտրիքը ընդունելով: Աչքին առջեւն էր օրինակը առաջնորդին, որուն հայրենասիրութիւնը վեր էր կտակածէ: Եւ որ օրուան կէսը կ'անցընէր կուսակալին պալատը, յեղափոխականները անիծելով, բայց զանոնք պատուարելով ազգային առաջնորդարանին մէջ: Արմաշականը զայն ապահովեցուց բոլոր իր կարգակէցիներէն, ամէնէն ալ Յրմանեանի աշակերտ, կուսակալներուն, կրօնապետներուն հետ: Անուշտ պէտք չկար գրաւոր յանձնարարականներով այդ եպիսկոպոսները, ծայրագոյն փորդապետները հրաւիրել Մաթիկին վրայ քաղցր հայկեցի: Անոնք գիտէին իրենց պաշտօնը, որ հողային էր բոլոր պանդուխտները: Արդիւնք հրազէնք, վստայի մահուան առջեւ ճղճի՜ւ պաշտպան մըն էր անիկա: Խաղաղութեան առէն՝ վտանգաւոր մատաղ մը: Յետոյ, իբր արեւելքցի, ճակատագիր, որ միս-միտակը պիտի վարէր Մաթիկին քայլերը, ընթացքը: Հրահանգներ՝ բանտերու հաւանական աշխարհին դէմ: Զգուշանալ խօսքէ: Սուա խնթի մեւանալ: Միշտ աշխատանքի շարիկը չհանել կրնակէն: Լաշակը՝ ամառ ու ձմեռ գլուխը փաթթելու: Այս հնարամտութիւնը կ'ապտահովէր մօրուքէն ալ, ինչպէս զինքը կը դնէր թափառական անգործներու դասակարգին, որուն համար թուրքերը յատուկ արգահատանք կը տածեն:

Այսպէս, չքստ ամենայնի՜ զայն հանդերձելէ, ողբերկէ, գօտեպնդելէ յետոյ, առանց «Տէր ուղղեալ» լուս դէմ մը, դրաւ գինքը ճամբու, անոր ընկեր տալով հակայակազմ երիտասարդ մը, կատարելապէս հեթանոս՝ տաբաղէն, ինչպէս լեզուէն, արհեստով մտափաճառ, որ, տմէն տարի, Բարձր Հայքի շրջանը կ'այցելէր մօացու արջառ պնելու: Ծննդուկի չափ քան էր րնկեր Մաթիկը այդ հսկային քովն ի վեր: Կիլիկիոյ դաշտին մէջ մարդկային տունկը մօտէն կը նմանի բուսական տեսակներուն: Արդասարեք հողը ու Տաւրոսեան ջուրը, միացած միջերկրականեան արեւին՝ մարմինը կ'ընեն լայն ու օծուն, քիչիկ մը դէպի թուրք զարնոյ: Բայց միտ յորդութեամբ մը, փարթամութեամբ մը, որ կը տպաւորէ: Քառասունէն ետքը այդ մարմինները կը ակոխ: Բայց անկէ առաջ մեր ճալապ(*) Կարպիսին նման հոյապապ նմայիներ են բուսական կատարելութեան: Անոնք կը կրեն նոյնքան արի սիրտ մըն ալ ու կը սիրեն իրենց ազգը, կրօնքը՝ անհաւատալի սաստկու-

(*) Ճալապ — օճառուծիք գնդ աւ ծախալ:

թեամբ, մեռնելով հաւատքի «ուզուրիմ», բայց վարուելով հեթանոսին հետ չփեղ արձակութեամբ մը: Գալարի, ուղիղ աղաք, տէր իրենց կերքերուն, ինչպէս բարբառին: Մոլեռանդ, բայց աղանդաւոր ըսուելու աստիճան:

Տարազրութենէն յետոյ, Սուրիա, եւ հանդիպեցայ անոնցմէ նմոյններու, որոնք քալած ատեն քարերը կը դողացնէին սալարկին, բայց զառնուկի պէս հեղ, կը պատմէին իրենց տեսիլքները, այնքան իրաւ, յստակ, ճշգրիտ, որ մարդ կ'ապշէր տեսարանէն, հին դարերու հողատեսներուն խնակները անկարող ըլլալով հաշտեցնելու մարմնեղէն սա յորդումին: Մասովա՝ ճառ կարգիւր (կը ծածկէր հաճին, որով պատկերահիւսուած էին զոյգ իր թեւերը, Երուսաղէմի պատմական շէնքերով ու թուականներով, ազգը պահելու մարդերուն մէջ առաքինութիւն ըլլալուն) թուրքի մը լափ, եթէ ոչ անոնց շատ մը գեղացիներէն աւելի, ընտանի էր թուրքերուն լեզուին, բարբերուն, ախորժակներուն ու տօնէ, մեռելէ, հարսանիքէ գոյաւոր միւս սոսորդութեանց, որոնց մէջ կը խառնայ ժողովուրդները իրարմէ տարբերող իսկութիւնը. ան՝ որ դարերու հորովմով պիտի բերեղանայ ու զիմագիծը տայ որոշ քաղաքակրթութեան: Թուրքերը շորս-հինգ դար ունին իրենց ետին: Աւելի ճիշդ՝ դար մը միայն: Վասնզի կանխողներուն մէջ անոնք շարժական բանակներ եղած են, քան ժողովուրդ, որ կը նստի իր գեղին ու քաղաքին մէջ, ենթարկուելու համար զանգաղ, բայց կերպադրիչ անոր հոռութեանը, ատենով մոյնք ու հողի շէնք: Անոնք, որ պարտած են երբեմնի օսմանեան կայսրութիւնը, թուրքի մէկ տիպար միայն կը ճշգրեն — մոնկոլաութիւն: Մընացեալները, կրօնափոխ տարրեր են ու տակաւին չեն փախած իրենց անցեալին ճարտարապետած հողեկան կառոյցէն:

Մասովաճառ երիտասարդը հոյակապ բխումն էր լեռնային սերմին, հարաւի զաղջ ու յուրթի տափաստաններուն վրայ: Անիկա շատ քիչ գիտէր իր հայրերուն լիզուն, որ տեղի տուած է Ալիս գետէն արեւմուտք ու Տաւրոսէն հարաւ մեծ ստալներու մէջ, աւաններու շրջանակին պահելով ինքզինքը նախապէս կազմով մը: Առաջնորդին յանձնարարութեամբ պիտի ընկեր ունենար Մատթէոս Մելիքեանը, ուսուցիչ, կարնոյ կողմերէն: Զէր առնուած զաղտնիքին մէջ, Մատթէոս իսկ պահանջուի, որ ինքզինքը արտէն զինուորատարած էր մահուան, պարզ ու արի համեստութեամբ մը, որ անոր խորունկ գեղեցկութիւնը կը շինէր: Մարդ անոր հետ բաւարար շփումէ մը յետոյ միայն կը հասնէր այդ ստուգութեան: Իր զաղտնիքին մէջ միեակ ըլլալու այս յամառ պահանջը ներքին ճայն մըն էր անոր համար: Գէպեքըրը ցոյց տուին, որ իրաւունք ունէր անիկա: Վասնզի մեռաւ, բայց չխօսեցաւ իր ընկերներէն: Մարդ կրնայ վստահիլ միայն իր ունեցածին: Ատ էր պատճառը, որ մասովաճառը չառնուեցաւ զաղտնիքին մէջ: Մինա'կ՝ մահուան գէմ: Պարզ ու հոգեւ՝ երբ ներկայանար անիկա: Այսպէս էր խօսեր հիւսիկ կրօնականին: Այսպէս խօսեցաւ այնտեղ Մկրտի քարայրին մէջ: Այսպէս ըրաւ Պրուսայի բանտը, Մոխրնոցին մէջ:

Առանայի առաջնորդը անոր թելադրեց Սանասարեանի մէջ պատասպարում մը, այնքան քիչ կը ճանչնար անոր իմացական յաւակնութիւնները:

Ընկեր Մատթէոս յեղափոխական էր ու վարժարանի մը լորս պատերը տարբերութիւն չունէին բանտին պատերէն: Իր դպրոցը՝ հայրենիքը, եւ իր աշակերտութիւնը՝ հայ ժողովուրդը:

Յեղափոխական միտքի՝ Այնքան շատ եղած են այս մարդերը, որ վէպի մը գրեթէ հասարակաց բարեխառնութիւն բաւ են ստեղծելու:

Թուրքերը զգացած էին ատիկա, բռնապետութեան օրերուն: Զեռք անցուած իւրաքանչիւր բովորի բացառիկ տեսակէ կենդանի մը կը նկատուէր:

ստէին եւ կը զատէին դասօնք մեր ժողովուրդէն, որ լրտեսներ եւ ոչխարներ, շատ-շատ խելօք չորպաններն միայն կրնայ բուսցնել իրենց կարծիքով: Բայց ոչ այս արտակարգ արարածներն, որոնք մահուան համար անքան անխոց էին իրենց զիրենց հանդերձը, կազմակերպէր. . . Անգամ մը ճամբայ իրանէ յետոյ միայն ընկեր Մովսէիկ պիտի չլսէիր յիմարութիւնը իր ձեռնարկին: Բայց պիտի շափոստոր ալ միւս կորուստին համար, քանի որ առաջնորդը զինքը մերկապառ անցնելու միջոցն էր ունէր իր արամադուրութեան տակ եւ ինք մերժած էր այդ զաւաստութիւնը: Զինուորը՝ «պտտորեղօգի դաշտում» ու որ **թէ** ժրնենի գարգուան:

Յիմարութիւն: Դուք գտնէք բառեր:

Եւ կը բաւականամբ գիտնայ տալով միայն, որ մարդկային մեքենան չի նուաճէ այս հակասութիւններով: Միտն ալ չուսններով կոպտանները չեղան միայն վաւերական խնթիւր: Յաճախակի, գոնէ որով չըջաննորու, մենք՝ առողջներ, նման ենք միաներուն, որոնք պարպուած՝ իրենց ուղղէն, պիտի բարունանայ ապրիլ եւս տուններուն մէջ, մեզի համար պարզ՝ իրենց խօթութեան կշիռն, թայց պատարիտ ախարհը:

Մանասարեանի հաւանական խաչքի ինքզինքը ազատող Մաթիկ Մեխէ-
խանեանցը մինչեւ Կարին վաթսուելէ յետոյ ճանապարհային պայմաններուն,
քիչ ու շատ՝ երկրին լեւուրն, պիտի լայնօրէն նուիրուէր իր սկզբնական
մտապատկերին, — մեր ժողովուրդին լրել ճանաչումին, որուն մէկ պատուա-
կան, Հորազաւոտ Հատուածը կը մնար հաստատուած Բարձր-Հայքի բարձրա-
ւանդիչին գտնական խորշումը, իրաւ է թէ հետզհետէ ընկճուած Թուրք
տարրին ընափնջող ուժերէն։ Կարինը, Մանասարեանով, այս ոգիին կապ-
ւած գաղափարաբարդութեամբ, յեղափոխութեան վերանորոգիչ շունչին տակ
Հայաստանի սպազայն տտեսութեան մեծ կեդրօնը՝ որ իր լեւանային եկա-
րադիւրը հարկադարձ ծնողէր մեզի, մեզ ընկող Արեւելի Շվարշիկեան։ Որքան գե-
ղեցիկ են մեր միջազնի ազգայնաբանները, պայմանով որ չթափին գետին։ Հոն
պիտի ուշուամնասիրէր առողջ ու քիչ վտանգաւոր այն մեթոտները, որոնց-
մով դիմուած, մեր ժողովուրդը պիտի ինչիւր կփփէ կրկնաւ, իսկական հա-
մազգային պատրաստութենէ մը ետք, փնտռէ ազնիւն շուտապատկանու-
թեամբ։ Տնտեսական ամուր տ քողաքիւրում գործադրւում։ Հոգեկան ու յե-
ղափոխական նոյնքան նախաշող ու զուսպ տիցիալլիմա։ Բաւոր ժողովուրդը
պատրաստ մէկ ձայնի, մէկ բուպէի։ Ու այդ բուպէն, մանասարեան։ Ամէնէն
յարմարը, երբ պետութիւններու մրցակցութիւնը պիտի ստեղծուէր մէկը իւր-
լազգային մեծ այն կնճիռներէն, որոնցմէ ոչնչանա առաւ ունի Արեւելի-
մասնաւորի՝ անոր Մեքանաւորը։ Համախարկիչ յեղափոխութիւնը, ընկեր-
մասնական մեծ քանակներու գործով...

[illegible]

Ընկեր Մաթիկ կարգացած էր հակայեղափոխական գրականութիւնը, գիտական լայնամասութեամբ մը ու չէր անտեսեր այդ յարձակումներուն մէջ բանաստեղծին ալ բաժինը։ Ու չկրկնելու համար ջարդերով պատկաւոր մեր բռնաձեռքով, անիկա կը հաւատար գիտական մեթոտին, որ խորագրաւորման է թշնամիին, իր ամէն ծալքերուն։

Ո՛վ լրջութիւնը բոլոր Մաթիկներուն, երբ թուղթի վրայ կը չափեն ու կը ձեւեն թուրքին ծնունդներն ու ախապարակները եւ կը կարծեն ծառայած ըլլալ մեր դատին, թուրքը ցոյց տալով ցած ինքնիրմէ։ Որոնք 4-5 միլիոնի կ'իջեցնեն թիւը հարազատ թուրքերուն ու փիթիլիզին զո՛հ ցոյց կու տան սերմերն ու արզանդները։

Կ'անցնիմ այս դժնդակ եղջերուաքաղին վրայէն, որոնք բոլոր ժամանակներու Մաթիկները կ'ընեն իրարու նման։

Կարի՛ն։

Յետո՛յ։

Անշուշտ, զէպի արեւմուտք, երկշաւիղ ուղեցոյցով Սերաստիտ ու Կե-սարիտ Փոքր-Հայքը նմանապէս անիկա ենթարկելու էր շատ խզճաճիտ ուսումնասիրութեան, միշտ նոյն մեթոտներով։

Յետո՛յ։ Երկաթուղին։ Դէպի Իզմիր։ Կամ՝ Գրուսա, Գոլիս։ ... Թուղթի վրայ իսկ փորձանուտ նկատուած, ու մաթիկեան պատրաստութեամբ մը միայն ըմբռնելի սա ուղեւորութիւնը, զոնէ իր առաջին մասին մէջ անոցաւ անվտանգ, նոյնիսկ շատ յաջող, ինչպէս բանաձեւեց մեր հերոսը, համեմատելով, աստուածային անզգամութեամբ մը, այդ հրաշքը չղաղբելով վերադարձէ իր ընկերոջը, «էտ արտակարգ աղամարդուն»։

Մինչեւ Կարին, անոր առաջնորդը գտաւ անսպասելի ընդունելութիւն։ Աւերակ լայն-լայն լարած՝ ընկեր Մաթիկը կը քանար այդ մութ, իրենց կանանէ կամ դեղնուտ փաթթոցներուն շուրջը մուսկայացած դէմքերուն հարազատ տարողութիւնը ստուպել, անոնց մէջ խորաշափելու համար առելութեան որոշ քանակի հանդէպ հայուն։ Ու ապաւար, կը հետեւէր անոնց լուրջ ու տրտում լուսութեան, որով կը դիմաւորուի անհաւատք բարի, որքան հարկինք չի ձգուած միւսլիմանէն։ Թուրք ժողովո՛ւրդը։ Ա՛ս։

Դուք գիտէ՞ք Կովկասի թուրքերը, ու անոնց պատկերը Մաթիկին մշտնջէն մէջ։ Ան չէր ճանչնար Վասպուրականի եւ Տարսուսի հասարակ ժողովուրդը։ Դէպի Կիլիկիա իր փախուստը ծանօթ է ձեզի, թուրքերէն իր զգայութիւններով։ Դէպի Կարին անիկա զարմանար պիտի՝ նոր աշխարհէ մը ինչպէս։ Պապաներու աղաները սովորութիւն ունէին չորպաճի կարապիթին վաճառելու, տարուէ տարի Ծերութեամբ անզորածաւելի իրերը, սուղ, աժան։ Կարապետը, պապենական դնորդն էր անոնց։ Առեւտուրն անպամ հայրենի յարգուած աւանդութեանց կարգը կը դասուէր այդ մարդոց մօտ։ Ու ինչ որ տեսած էին իրենց մեծերէն, կը շարունակէին պահել անփոփոխ։

Ջարդէ՛րը։

Անշուշտ։

Բայց զանոնք հասկնալու համար պէտք է երեք-չորս հարիւր տարուայ իսլամական մշակոյթը վերլուծել, — մտածելու եւ վարելու այն մեծ ուղղութիւնները, որոնք արար խալիֆաներունը եզան աշխարհակալութեանց յաջորդ դարաշրջաններուն։ Կեանքին գլուխը։ Անշուշտ որ կ'իյնայ դետին, առանց հաւատացեալին հոգին մեղքով մը աղարտելու։ Բայց անարդար է խելօքիկ կողմը սպաննել։ Ոչ-իսլամը կ'իջան կողմն է իսլամին։ Այս ըմբռնումը թուրք փախիկներու ուղեղին մէջ հիմնովին այլափոխուեցաւ տասններորդ դարու ընթացքին։ Կրօնական ատելութիւնը տեղը տուաւ ազգայինին, որ ա-

նողոք է: Վարիչներու ուղեղէն գէպի զանգուածը անոր թափանցումը կատարուեցաւ գանգաղ, հազար ինը հարիւրին հայ ջերդելը հետեւանք մը հաղիւ կրնար նկատուիլ այդ ներարկումին: Հիմա այդ թափանցումը ամբողջացած է: Ոչ մէկ հայ կը հանդուրժեն թուրքերը, ինչպէս չեն հանդուրժեր քիւրտերը, օր մըն ալ՝ եւրոպացիները: Մինչ այդ ինը հարիւրի ազաները հաւատարիմ էին իրենց պապերուն, երբ կը սպասէին Գասալ օղլուներուն, որոնց որդի այդպէս որակուած: Կարապետ Գասալին կը շարունակէր դործը իր ընտանիքին, պապենական արհեստ, զոր կ'ընէին անոր հայրերը, աւելի ինդարմակ, Ատանա-Կարին-Կեսարիա եռանկիւնին մէջ, հաւաքելով ծերացած եպիսկոպոս, յման ամառը, հազարապէս հովիտներու հազար ծաղիկներով ողիւտը կանան: Ընտանիքէ յետոյ, չճանցուելու չափ փոխուած, դիւրեւ ու գեղեցիկ, կը դառնային վար, նոյն ճամբով, երբեմն խարելով հովիտներուն ուշադրութիւնը, մտնելով իրենց հին տէրերուն գոմերը, ապշեցնելու աստիճան հարած շուտով միւսլիմանը, որ կը քնէր կենդանին գէպի նստիքը ու ճամբու կը գնէր Գասալ օղլունին տուարը, բարելով ու բարուսթեմը:

... Ընկեր Մաթիկը եւ առաջնորդը նոյն ընդունելութիւնը գտան փոքր աւաններուն ու գիւղերուն մէջ: Որոնք յատուկ տեղան կը հանէին Կարապիթ շորպաճիի, անոր փոքրիկ, բայց համով նուէրները ստանալով, հաճ եւ ուրախ, ախանջ տալով կարելի նորութիւններուն, ձերմակ ծովուն մերձաւոր կեանքէն: Այս բոլոր, այդ ֆոլ-աղաներու բերին, ունէր փաղաքուէ երանդ մը, մասած ըլլալով իրենց բարեկրուն մէջ: Բազմանիւններու ճակատագիրն է ատկկա: Նախանձ. ատելութիւն. թրքութիւն: Ասոնք չեմ ուրանար: Բայց չեմ կրնար շնորհակալ շորպաճի Կարապետին անման շնորհին, գէմքէ, ինչպէս լեզուէ: Հիմաք ձիւր բառ չէ: Անոր լեզուն զանաւ չէր աւելի, քան շաքար: Ասիկա Մաթիկին վկայութեամբ չէ, որ միայն կը հաստատուի: Լեռնային այդ ճամբորդութիւնները, իրենց կապուած անհամար վտանգներուն զնովր գէմքերուն համար թերեւս կը ճարեն սա անաւարկելի չեղինտիւթիւնը, որ խառնուրդն է քաջութեան ու վստահութեան, ուղղութեան եւ բարութեան: Համեմատութիւնը: Աս ալ ձիւր բառ չէ: Թուրքին հպատակ հայտնական հանգամանքը: Աս ալ ներկի է գուցէ խառնել այս յղացքներուն: Իրողութիւն էր, որ Գասալականներու զերդաստանը բռնամահ սուղը շունէր իր յուրերուն մէջ: Կ'ըսեն, թէ նախանձին բուն շարժառիթներէն մէկը հպարտութիւնն է: Թերեւս: Ըսի, թէ ոչ մէկ Գասալ օղլու զոհ չէր գացած հազարաւոր գաւերուն, կապերուն, որոնք տակից երեսուն-քառասուն տարի ասաջ ճամբորդութիւնը համոնիլ կ'ընէին մահուան: ... : Գաւառէ գաւառ, խնդիրներու վտանգաւոր անցքերուն, ու այն տեղերը, երբ լեռները իրարու կը հիւսեն իրենց փէշերը, տարապանդներու պահանջներ մեր զոյգին ընծայեցին լրիւ հիւրասիրութիւն: Զարմանայի մտերմութիւն մը, որուն ընծայեցին լրիւ հիւրասիրութիւն: Գիւղի տնոնց բոլորին ալ անունները: Ունէր իր բառը, ուրախակից կամ ցաւակից, տարի տալով անոնցմէ պատմուած ցրիւրաներուն: Կ'ըսէր աչքը հօր, որուն գաւազը դարձած ըլլալու էր զինուորութեանէն, կամ աղջիկը հարս երած, Աստուծոյ հրամանով:

Ընկեր Մաթիկը կը տեսնէր, որ սա ամայութիւններուն մէջ, ինչպէս Մոսկուայի ճոխութեանց խորը, կեանքը կը քալէր իր քանի մը հիմնական աղաներէն: Ամէն տեղ մարդիկ հայր էին, ու գաւազը՝ ցաւ: Ու թուրքը՝ մա'րդ:

Բայց Զարդե'րը: Բայց գաղանները: Ուրկէ՞ կը լինէին անոնք, սա

խաղաղիկ պատկերներէն ետքը՝ Անցադիրը չէին հարցնէր, այնքան իր ընկերսը գարմանքը տիրակաւ կը մնար տեսարաններուն վրայ։ Այդ երիտասարդին վարուողութիւնը, պաշտօնականութիւնը, շերտութիւնն ու վստահութիւնը, քանի մը օրուան ընթացքին, իրեն հասկնալի ըրին ինչ որ կարգացեր էր տարիներ առաջ ու չէր ըմբռնած—հեթաթը հայերէ վարուած կարաւաններուն, Միջին կամ Հասարակածային Ասիայէն գէպի Ռուսաստան, Լիով ու Ամստերդամ։ Անշուշտ, սա հսկային նման պատուական երիտասարդ մըն էր պետը այդ կարաւաններուն, որ իր հեղինակութեամբ, կորոժովը, խելքովը կերպը կր գտնէր, կիսավայրի այդ աշխարհներէն հարկւրներով քաղցնելու իր ուղարկը, ջորիները, ամիսներով, այնքան աշխատանք վտանգներէ ապաստելով թանկ իրեղծները հարաւին։ Անոր շտրուեցաւ առիթը չորպաճի Կարապետը քաջութեան արարքով մը գեղեցկացած տեղեկու։ Բայց տպաւորիչ՝ կոխը չբնկու անոր տաղանդը, երբ դադարէ մը տեղած տեղնին հայհոյանքը ընդունեցին պիտուութեանէ նոր դարձած խմբակի մը, որ կը խմէր։ Գոսապ ոգուն անվախ յառաջացաւ, ապսպրեց կէս օխանոց մը ու խմեց բոլորին պէկեանքին։ Բաժնուած տան, հայհոյիչները դարձեր էին լաւ բարեկամ զգապայէն՝ մնացած չորպաճի Կարապետը։ Գոսապեան դարձին սա իմաստուն շտապիդը չմեկնարանեց իր վտրմունքը, այդ տեսակ բանի մը տեսաւ կ'ըլլարուն։ Ուսումնական չէր տնիկա, ոչ ալ շշուկայի՝ այնքան մեծցումը ճշմարտութեան՝ արժանաւոր աշակերտ։ Փառտ էր, որ չէին կերած ծեծ։ Ձէին նախատուած։ Ձէին սողացած։ Հազար ու հարիւր եթանասունին զուցէ չըլլար սա դրուադը այնքան աշխատկանիւն, վառնդի աւազանին (թուրքին չուրին հայն ալ տեղ մը ունէր) դիտէր ինքզինքը հարկադրել։ Ու շատ չէին հայերը, որոնք, թիփատեալի մը տուած իրենց կոնսիլ՝ ազատ էին կարելի տնտեսութեանց։ Բայց ջարդերէն ետքը, երբ փողոցի ստահակն ալ, տունց պատիժի, կարող էր ապաստել կեանքուր ողա մը։

Արեւելահայերը իրենց շրջաններու թուրքին վարժուած, բնադական ստորադնահատու մը ունին տիպարին ընդհանրութենէն։ Սահմանաժեռ գաւառներու մէջ, անոնց դորձիչները ճանաչեալ առաւելապէս քերտը, որուն նախնական ու տոկուն նկարագիրներուն մէջէն արհամարհանք միայն զգացին թուրքին հանդէպ, այդ վայրերուն մէջ օտար ու անհաստատ, բարբարոս իսկ ըլլալու անկարող, առանց բանական օգնութեան։ Այս օրինակը, հակառակ իր քիչ մը նուազու կողմին, ունեցաւ ընկեր Մաթիկին վրայ տասը գիրքէ աւելի խոր ազդեցութիւն։ Անշուշտ, շատ մը տարիներ ապապէս էին ապրեր մեր պապերը այս հոգեբուն վրայ։

Այս լուծէն ազատուող արեւելահայ գիւրդին էր մոռցեր իր պապերուն փորձառութիւնները։ Հիմա տեսաւ, որ ինչպէս կը շարունակէր ապրել իր ժողովուրդը գոնէ Եփրատէն ասդին։ Տաղա՛նդ ։ Ստորնութիւն։ Անոր մտքին շանցուն երկուքն ալ, Շատ կոնխահաս պիտի ըլլար մեր նոր զրականութեան մէջ, նորնոր կազապարուած արժեգրիկը կամ դերադնահատող այս տարադները այժմեան յօրինուածքով ունենալ իրմէ։ Ստրկախտ։ Կեղծախտ։ Շտրուանկեր մեզմէ։ Վեբիլիլ հետ խեղճքը ազգային առած է, ու նման ամէն առածի, ունի դրական իմաստ մը, որմէ զուրկ է երբեմն մեր թիրթիրուն քառորդ դարեան հաւաքածոն, խմբագրական քարոզներու սքոճէն։

Մաթիկը, նման ամէն գիւրդին, կ'արհամարհէր լրագիրը, դախ անուանելով ամբոխին «փաւա», մեր մէջ անոր առատութիւնը յայտարարելով նշան մը ազգային տնկումի։ Ինչ պիտի բռնէր երանելի գիտնականը, եթէ հասնէր մեր օրերուն, ուր ստեղծուած է «թերթախտ» բառն ալ, անշուշտ պէտքի մը իբր արտայայտութիւն։ Գոսապ օղուն անոր յիշեցուց միւս առածն ալ, որ կը

խրատէր՝ «յոպդ ու ճակտիդ դէր այն բաղուկը, զոր չեա կրնար կոտորել»։ Առիկա ճիշդ էր հինգերորդ, ինչպէս տասներորդ դարերուն, ու աւելի քան հիմա։

Այն տանն։ Այսինքն՝ յեղափոխութիւնը, որ հերքումն իսկ է այդ վարդապետութեան։ Ինչպէ՞ս վարել մեր աղղին նաւը։

Մտքիկը տարազեց մեր մտածումները այդ հարցին շուրջ ալ։ Ու կորիզը տնտես, — ինչո՞ւ դէժ էլլել մեր պատմութեան րնգհանուր ցուցմունքին ու հերքել ջանալ տասներհինգ դարերու դերութիւնը։ Երբեւիցէ, փաստօրէն եղած է անկախ մեր ժողովուրդը։ Իր պատմութիւնը ատոր հակառակն է, որ կը հաստատէ։ Վա՛ստ։ Ան ալ չէ եղած այս ժողովուրդը։ Բայց մեր սխալը՝ չփոթելն է անհատական նկարագիրները հաւաքականներով։ Ձէ կարելի ուրանալ մերիններուն ուժով անհատականութիւնը, այնքան ուժով, որ չեն սեղմուիր մեղմէ դրուած պայմաններուն, ու կը ստեղծեն մեղմէ դուրս մեծ փաստեր, արժանիքի, ուժի, ինքնի, կամքի։ Մնալով մեր պայմաններուն մէջ, մեր անհատներուն քաջութիւնը ճիշդ չէ ուսեցնել, հոմանիշ ընկու չափ արկածախնդրութեան, յիմարութեան։ Ո՛ւր է փաստը հաւաքական կամքին, որով ժողովուրդները կը տիրեն նախ իրենց, յետոյ ուրիշներուն։ Ինչո՞ւ չկայ գիտութիւն մը, որը ճշդէ պերտութեան սքիլմաքները, տնտես աւելորդ հողին հրուս մէջ։ Ինչո՞ւ ուրանալ իմաստութիւնը մեր պապերուն, այսքան արագ, կէս դարու տեսութիւններու փայլովը լուծել ջանալով ինչ որ երեւուն կէս դար, տարօրինակ հանդիսութեամբ մը պարտադրեր էին մեզի։ Ո՛րո՞նք են այն առաքինութիւնները, որոնք մեր ժողովուրդը բերին մինչեւ քառերորդ դարու սեմին։ Եթէ եղէդն ու կողմին կը պատկանին ուսանական թաղաւորութեան, չեն սուսմանտիրուիր նոյն սկզբունքներու լոյսին մէջ։ ... Կարճ և՛ տնցնիմ, փասնդի այդ զաղափորները պիտի դռնենք աւելի ուշ, կախաղանի նախօրէին, մեր մտաւորականներու ներկայացուցչական տիպարներու բերանէն արտայատուած, տեսակ մը դերագոյն կտակ, մեռնելէ օր մը առաջ կտակուած, Այալի արօտներուն վրայ։

... Ձէ կարելի հատորով մը սղառել յուշերն ու դիտողութիւնները անոր կարինէն։ Երգնկայէն, Կեսարիայէն, Նոյնիակ կտնդ տոնելով միայն կարեւոր կեդրոններու վրայ։ «Հաղարումէկ զիշնրնրու հեմիաք», ինչպէս եղան բանաձեւ, այն ատեն, իմ տպաւորութիւնները այդ ամէնէն։ Թուրքերը թերեւս չզղացին ասիկա, երբ ահաղին երկրի մը ամենախուլ անկիւնին մէջ անգամ տուլթան մը ապրեցաւ, առանձին ու ամենազօր։ Անոնք վեհապետը ապրեցան իրենց մէջ։ Հոս է ունեւիմ տարօրինակութիւնը։ Տասը մարդ չունէր այդ երկիրը ռեժիմը դատող ու սուլթանը չպաշտող։ Այս մտայնութիւնը հեթաթի մը մթնոլորտ է տնչուշա։ Այդ բարեխառնութեան մէջ, մեր ժողովուրդը, ճակտին գերադոյն խորան։ 915ի հղերական ջնջումը այնքան ալ թանկ կ'ընէ հիմա այդ ամբողջը իմ աչքիս։ Մեղք, որ այնքան անտարբեր ենք անոր հանդէպ։ Մեր անցեալին մօտենալու այս գոթկամութիւնը կնիք է մեր յետպատերազմեան գրականութեան։ Միւս կողմէ այնքան քիչ բան է սեւեռուած անկէ, մեր արուեստագէտներուն միջոցով։

Այս վէպը թելադրող գլխաւոր դադափարը փրկութիւնն էր անցեալին։ Եւ սակայն կը վախնամ, թէ այդ կարգի լրիւ ոգեկոչում մը ընթերցող չունենաւ։ Բայց այդ անցեալին դէժ ու տարբերային քէնը չի մնար այդպէս։ Պիտի գայ օրը ու մեր աղաքը տառապանքով ու սիրով, կտոր-կտոր, իրարու կարկտեն պիտի՝ ցրիւ մեր նոթերէն վերակազմելու համար մէկ տախտակը մեր բարեբունն։

Բայց պէտք է քալել։...

Բարձր-Հայքէն անիկա չունեցաւ առաւ յեղում: Մտնասարեանը իմացական բարեխառնութիւն էր ու դատաւունքը փոխանակուած էին մշակոյթի հերոսներով: Տեսակ մը Վասպուրական, նուազ իմաստակ, նուազ եռանդուն: Տեանուկցաւ յեղափոխական կազմին, անդսնկով Ատանայի առաջնորդին պատուէրը, բայց միայն զոյլ, չյայտնելով ինքզինքը: Լրտեսներէ հոտ առնուած, դիմեց եպիսկոպոսին, ուսուցչական պաշտօն խնդրելու: Մերժեցին զինքը: Բայց միւս կողմէ իր տիպարը հասարակցաւ: Վասնզի չըջանի գեղերուն մէջ շատ էին այդ մարդիկը, պաշտօնի համար մէկ տեղէն միւսը թուփառական: Սանասարեանը ոգւոյած էր ասպարէզը: Ու թուրք չըլլուն մոլլաները յիշեցնող երկասարդներ հանդիպելի էին կարաւաններու մէջ: Այս հարբեր զինքը ընկողմէն այդ միջակութեան խորը: Օգտուելով իր շուրջը տեղեւորած չէզոքութենէն, յետոյ՝ անտարբերութենէն, շահագործեց առիթը: Կարապետ չորպանին հետ Կեսարիա անցնելու: Բարձր Հայքին ազդեցութիւնը եղած էր ժխտական: Մաթիկը չքած էր Ատանայի մէջ մշակուած Եւրասիականները: Պարզ ճամբորդ, հեռաքրքիր՝ կայսրութեան ընծայելիք նորութիւններով: Արկածախնդիրն էր, որ իր մէջ կու գար եւանին: Իր ընկերը կը համակերպ իրեն: Անշուշտ, փորձ, ականջը Ծաղի երկասարդ, անիկա ունեցաւ կասկածի բաղնիք: Բայց քովի՞թան, իր խոսքուած սարսափին կշիռը անգնահատելի խորհուրդ էր ընկեր Մաթիկի ճղճիմ մարմնին: Մինչեւ Կեսարիա, անիկա կատարեց անցագրի զործողութիւնները:

Ընկեր Մաթիկի տպաւորութիւնները նոյնքան չահեկան են այդ մարդերէն, ժամանանդ թուրք ժողովուրդէն ու բուն քաղաքէն:

Դժբախտաբար չեմ կրնար տարածուիլ անոր զգայութիւնները լրիւ ընդգրկելու: Մաթիկը Կեսարիայէն ունէր իր մէջ միակաւոր յօրինուած տրամուծիւն: Ու իրեն քով՝ իր արդի անխոս ընկերը: Հիմնականը խոր ու խոռով իր հոգեմիտանէն էր թուրքէն, այնքան տարբեր իր կոնկրետած միւս չըջաններէն: Այդ մարդիկը մոլթ էին եւ անժպիտ: Հաստ էին ու փարթաւմարէն բարբարոս: Տարադր, մէջքի դատները, ֆէսերու հսկայական ծոպերը, շալվարներուն բիրտ կտրուածքը անջինջ սեւեռուած էին անոր ուղեղին: Նեղ փողոցներուն մէջ այդ թրքութիւնը ժահհատ ու խղիղ դառն մը կը հոս սեցնէր, որուն հանդիպած չէր անիկա ուրիշ քաղաքներ: Սեւ անոնց հայւածքը, հոռմէական լայն երեսները ու հսկայ պեխերը, միացած կազմին ալ բրտութեան՝ կը ճշդէին թուրքի տիպար մը, որ յատուկ է այդ սարահարթին: Այս ձեռնարկու, լեզուանի, անդուծ ու մոլեռանդ զանգուածին գէժ մերինները հանած են սրբի մը, նոյնքան ու աւելի ձեռնարկու, համոզման տուրքով աւելի հարուստ, արիւնի գէժ ըլլալու տեղ շահու եւ դրամի գէժ աւելի անողոք ու ժամու եւ աղօթքի մէջ թուրքէն վար չմնացող կեսարացին, զոր Մաթիկին բերին մէջ տեսնել յետոյ՝ կեանքի ճամբաներուս պատիւը պիտի ունենայի ստուգելու: Մեր բոլոր նահանգներէն Կեսարիան կը զատուի պատառոյ, շոգոնոյ, ոտեղծող ու անկախ քնաղղներով: ԺԹ.րդ դարու հայ վաճառականութիւնը անոնց ձեռակերտն է դրեթէ: Մեծահարուստներուն բացառիկ տուրքերէն աւելի շահեկան են միջին տիպարին մեծ առաւելութիւնները, որոնք կը մասնաւորուին, թերութեան վերածուելու լափ խոչորնալով: Մաթիկը հիացած էր անոնցմով:

Հոն ճարեց անիկա իր ընկերը, քիչ մը տրամաթիք պայմաններու մէջ: Զուր չէր անցած անոր ուսումը, Մոսկուա, ատամնաբուժական ճիւղիւստուած: Այդ գիտութեան շնորհն էր այժմու իր ընկերը, Սեդրակ Տամպայեանը, զոր վերածէր էր անիկա անուշիկ Սեդոյին: Ազատած էր զայն ստոյգ, գիտապէս ստոյգ մահէ մը — ինչպէս կը սիրէր պարծենալ — լինտերու շատ

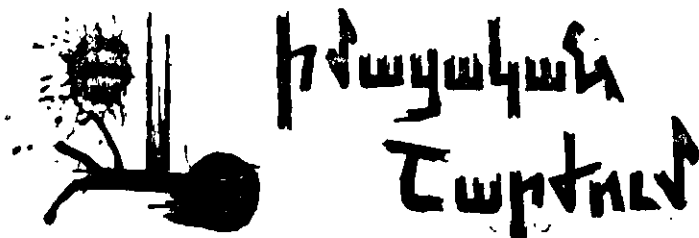

զրուագէն: Քսանէն հաջորդաբար ալ իր միտքը դնու կը պահէր նկարագիրը երկրորդ պատահականութեան ու կը հաւատար ամէն լսածին, որքան ալ անհեթեթ ըլլար ասիկա, ու այս գիծով՝ հրաշքներուն, Յիւն, սգի, Աստուած, մեյլայիք (հրեշտակ) տեսողներուն, ինչպէս նաեւ միւս գիծէն՝ բոլոր կախարդական պատմութիւններուն: Մաթիկին ներկայութեանը, իր զարհուրելի ցաւերուն մէջ, անիկա ունեցեր էր շատ որոշ զգայական պատրաստութիւններ, որ մը տպւորուած սարսափին նորոգուած քեմոդրոմը՝ ուղեղին յետնաշխարհին: Գերբնակաւնէն առնուած ու գիտութեան նուիրուած այս մարդոց բարեկամութիւնը: Հակառակները իրար կը փնտռեն ոչ միայն ֆիզիքի օրէնքներուն մէջ, Տոմպայեան հաճի Մարութէ ազան, պերճ մարդ մըն էր, Մաթիկին պատմութիւն մէջ, անսակ մը ընթացիկ տիպար, հաստ սրունքով, յետոյքով ու քիչ մը կարճ իրանով, որոնք մտադործները, անոնց մարմնակազմը կը պայմանաւորեն, այդպէս առատ իւղին մէջ, փոխանակ ոսկորէն աճելու՝ ճարպէն ու դընդերէն ուռելով: Անոր մականունը կու գար մեծ հօրմէն, որ զոմէշները կը սիրէր ու իր տունին բախտը կը կապէր անոնց բարգաւաճ առատութեան:

Այդ մեծ հօրմէն կը մնար ժառանգ մեծ ախոռը, ուր կրնային հանգիստ պատուարուիլ հինգ հարիւր զոմէշներ: Էրզրումի լեռներէն պարարտացած արջաւոր հոն կ'իջնէր ապուխտի վերածուելու: Անոր նարկիլէն անհատականութիւն մըն էր, որուն պտղաբերութեան արարողութեան մը նման իր օրէնքները ունէր: Ու մա՛յ զանոնք անտեսողին: Քիչիկ մը մենապա՛ր, հաճի Մարութէն, որ ապուխտի պատրաստութեան մէջ ոչ ոք կը ճանչնար իրմէ ճարտար, ամբողջ օսմանեան կայսրութեան մէջ: Սխտորին եւ շամանին խըմորը ու համին ճշգրտման անիկա չէր մատահներ ոչ ոքի քիթին: Լայն, բայց զէպի օրունքները նեղցող շալվարին մէջ, անոր հակայ ոտքերը կարծես իրաւունք կու տային անոր քերթին արագութեան, մշտակազմ՝ զէպի բառը, զովեւորը, փոստարկութիւնը, բայց ամէնէն շատ՝ հայհոյութիւնը, որ մթնոլորտն էր անոր, կարծես թէ այդ թանձր գոհակութիւնն ըլլար խօսելու բնական իր կերպը: Ու կը հայհոյէր թուրքին, անուշտ ի բացակայութեան, սրբաւէն փրթած ու անմեռ կրակի մը բնդմէջէն: 96ի ջարդին, սպաննած էին անոր անդրանիկ տղան, շուկայէն տուն փախուստի պահուն: Անոր կրտսեր տղուն սա կիսազար վիճակը տպահոյսբար կու գար այդ թուականէն:

(Շար. 9)

Յ. ՕՇԱԿԱՆ

ԺԱՌԱՆԳԱԶՈՒՐԿ ՑԵՂԻՆ ՅԱՓՇՏԱԿԻՉՆԵՐԸ ...

Քանի մը էջ անդին, ընթերցողը պիտի կարդայ իրապէս յատկանշական յօդուած մը, ստորագրուած՝ դերասան, բեմադրիչ ու թարգմանիչ Պերճ Թադևանի կողմէ, որ մեր աչքերուն առջեւ կը փռէ Յակոբ Պարոնեանի «Արիստոքրատ անդալ» կողոպտած ապրող թուրք թատերագիրի մը ապշեցուցիչ կողոպուտը:

Առիթը պատեհ համարելով՝ պիտի ուղէինք կանխել Թադևանի յօդուածը եւ վերստին պարզել մշակութային աւարտ-նութիւններու հոգեբանական եւ քաղաքական դրդապատճառները, որոնք վերջին կէս դարուն սարսափելի անհանգստութեան մը մատնեցին մշակութապէս աղքատ ու զինուորապէս անարդար այդ ցեղին սերունդները:

Պատմութեան մէջ սահմանակից քիչ ժողովուրդներ կան, որոնց ազգային բնաւորութեան սահմանները այնքան հեռու եղած ըլլան իրարմէ, որքան հեռու եղան ու կը մնան մեր ու թուրքերուն «ներքին» սահմանները: Բարի, աշխատասէր, այլասէր, շինարար ու ստեղծագործ մեր ժողովուրդին դրսեւորած անթիւ ու անհամար պնդեցկութիւններուն դէմ՝ իրենց չար, ծոյլ, ցեղամոլ, աւերիչ ու յափշտակիչ բնազդներու հետեւանք արիւնշաղախ պատմութիւն մը միայն կայ թուրքերու ետին ու առօրեային կապուած: Պատմութեան մը՝ իր բոլոր խաւերով, թրջութիւնը «անմիազոր» վարդապետութեամբ անձնաւորած Սուլթան Համիտի օրերէն ետք մանաւանդ, երբ պետականօրէն քաջալերուեցան Աօրոյ տափաստաններէն վար խուժած այդ խուժանին առհաւական յոռի բնազդները:

Համիտի եւ Համիտի արնածարաւ դործը ուղղակիօրէն շարունակած Նրիտասարգ թուրքերու ծովածաւալ եղեռնագործութիւններէն ետք, խորտակուած թուրքիան Դաշնակիցներու թէ խորհրդային իշխանութիւններուն օրհնութեամբ ոտքի հանած Բեմայ Աթաթուրք, արիւն թափելու եւ շօշափելի հարստութիւններ կողոպտելու առաջին երկու ռեժիմներուն չեղուած ունակութեանց վրայ աւելցուց նոր մոլեռանդութիւն մը, բարոյական գանձեր յափշտակելու մոլեգնութիւնը:

Մարդկութեան եւ քաղաքակրթութեան դէմ գործող իրրեւ չարիք՝ աշխարհը չափով մը կը ճանչնայ թուրքը: Իրիտանական կայսրութեան համբաւաւոր վարչապետներէն Տէյվիտ Լոյտ Ճորճի բառերով՝ «Ո՞վ կրնայ մեզի ըսել, թէ անոնք բանով մը մպաստած են քաղաքակրթութեան, արուեստին, կամ մարդկային յանաքդիմութեան դրեւէ մէկ թնագաւառին: Թուրքերու բռնակալութիւնը մարդկութեան համար եղած է քանք մը, հոգեվարժ մը, որ սոսիսկած է իրենց ենթակայ ժողովուրդներուն միտքին մէջ, փտեցնելով կեանքի բոլոր նեարդները»:

Լոյտ Ճորճի ժամանակակից, պաշտօնակից ու գործակից Ֆրանսացի Ժորժը, Քլեմանսոն եւս ունի նման հաստատում մը, զոր կ'արժէ միտք պահել.

«Եւրոպայի, Ասիոյ թէ Աֆրիկէի պարագային՝ կարելի չէ գտնել երկիր մը, որուն վրայ թրքական տիրապետութեան հաստատումը իրրեւ հետեւանք ունեցած չըլլայ միւսական բարգաւաճման նուագում մը, եւ զեղջ մը՝ մշակութային մակարդակի վրայ: Չկայ նաեւ պարագայ մը, որ թրքական տիրապետութեան անհետացումը առիթ տուած չըլլայ միւսական բարգաւաճման եւ մշակութային մակարդակներու բարձրացման»:

Քաղաքական այս երկու դէմքերուն կատարած ախտաճանաչումներուն հետ, տեղին է յիշել եւրոպացի բազմաթիւ մտաւորականներու կարծիքը խաացնող Ժազ տը Մորգանի հետեւեալ ընդգծումը.

«Չմոռնաճ, թէ այս բարբարոսները քաղաքակրթութենէն յափշտակած են ա՛յն նահանգները, զորս այսօր իրենցը կը դաւանին, մինչդեռ իրենց ճշմարիտ հայրենիքը հոն է, Մայրագոյն Արեւելի մէջ, Ալդայի գրեթէ անպատային երկիրներուն, եւ Ասիոյ խորքերը, եւ թէ՛ Առաջաւոր Ասիոյ, ինչպէս եւ Եւրոպայի մէջ անոնք ո՛չ մէկ իրաւունք ունին»:

Երբ տեսան, որ յափշտակուած նահանգներուն մէկ մասին տէր կանգնեցան անոնց բուն իրաւատէրերը եւ պատմական, մըշակութային ու քաղաքակրթական ուժեղ վկայութիւններու արդարութեամբ կրնան յափշտակուած միւս գաւառները եւս վերանստանալ, իրրեւ պատմութիւն զինուորական արիւնքոտ արշաւանքներու շարք մը միայն ունեցող անբաղաքակիրթ ու անմշակոյթ ցեղախմբերու այդ համախմբումին ժառանգազուրկ յեանորդները, քանական թուականներէն ետք, սկսան նոր արշաւանքի մը, նախ՝ թնդանօթի բռնեցին պատմական մեր հայրենիքին դարաւոր յիշատակարանները, ապա՝ աննախընթաց նենդափոխութեամբ մը սկսան թրքացնել թնդանօթները արհամարհող մշակութային մեր արժէքները՝ մեր երաժշտութեան, բանաստեղծութեան ու միւս արուեստներուն տէր ու աղբիւր յայտարարելով իրենք գիրենք:

Բարեբախտաբար, համաշխարհային հռչակ վայելող բազմազգի գիտնականները, ինչպէս նաեւ հայ մտաւորականութիւնը, վերջին տասնամեակին հանդէս եկած հայրենի պատմաբանները մանուանող, արթուն կը հսկեն եւ ի լուր աշխարհի կը քողամերկեն անկողողպտելի մարդերուն մէջ անգամ կողոպուտի փորձեր կատարող այդ կողոպտիչներուն դաւերը:

«Բագին»ի ապրիլեան բացառիկին մէջ ընթերցողները առիթ ունեցան պղախի ծանօթութիւն մը ունենալու առ այդ «Գրական քերթ»ի եւ «Սովետական գրականութիւն» ամսագրին մէջ յաջորդաբար ջանջախիչ յօդուածներ ստորագրած Երուանդ Սարգսեանի եւ Խ. Ամիրեանի հետ: Ահաւասիկ երրորդ անուն մը, Եղիա Տոյրազեան, «Գարուն»ի աշխատակիցներէն, որ նենգափոխերուն նոյնքան ուժեղ հակահարուածներ տուած ըլլալու համարաւ մը կը վայելէ:

Յիշեալ երեք մտաւորականներն ալ թուրքերուն կատարած նենգափոխութիւններուն ու կողոպուտներուն իբրեւ շարժառիթ կը թուեն նոյն յետին նպատակը: Ետեւէ հաջ թուրքերու պատմական խեղաթիւրումներուն մասին, Երուանդ Սարգսեան կ'եղբակացնէ «Գրական քերթ»ի մէջ:

«Նման անհիմն, շինծու պնդումներով նրանք փորձում են ժխտել նաեւ Արեւելեան Անատոլիայում հայ ժողովրդի բուն հայրենիքի՝ պատմական Հայաստանի գոյութիւնը»:

Խ. Ամիրեան, իր կարգին, «Սովետական գրականութիւն» ամսագրին մէջ կը գրէ:

«Հայոց պատմութեան եւ հայ մշակոյթի նկատմամբ ցուցաբերուած այս եւ նման խաչադուրբութիւններն ու նենգափոխութիւնները, հասկանալի է, եիմնականում կատարուում են քաղաքական նկատումներով»:

Իսկ «Գարուն»ի էջերուն, Եղիա Տոյրազեան կը հաստատէ.

«Սեփականացնելով հնագոյն այդ քաղաքակրթութիւնների արժէքները եւ ցուցադրելով որպէս «8000 տարուայ թուրքական արուեստ»ի յիշատակարաններ, քուրճերը հետապնդում են քաղաքական որոշ նպատակ, այն է՝ իրենց ներկայացնել այդ ժողովուրդների՝ սումերների, հեթերի եւ յատկապէս Հայկական լեռնաշխարհի հնագոյն ժողովուրդների ցեղային, տերիտորիալ եւ մշակութային ժառանգորդները»:

Սարգսեանի, Ամիրեանի ու Տոյրազեանի հետ յիշենք անունը՝ նաեւ Մանուէլ Զուլալեանի, որուն հանդիպած ենք «Բագին»ի 1968 տարեշրջանի թիւերուն 1-ին Մկրտչեանի ստորագրած «Հայոց Արեւելից կողմանք» անուն վերին աստիճանի շահեկան յօդուածաշարքին մէջ, հետեւեալ պարագաներուն տակ.

«Պատմա-քանասիրական հանդէս»ի 66 թուի առաջին համարում գետեղուած է թրքադէտ-պատմաբան Մանուէլ Զուլալեանի «Պատմութեան նենգափոխման մի արտաոց օրինակ» ընդարձակ եւ բովանդակալից յօդուածը, որտեղ հեղինակը խօսում է թուրք Ֆահրէտտին Կրդիօղլուի «Կարսի պատմութիւն» անունով գրքի առաջին հատորի մասին: Թէ Կրդիօղլուն եւ նրա ցեղակիցները ինչպիսի շնաշխարհիկ գիւտեր են անում պատմութեան, յատկապէս հայոց պատմութեան անդաստանում՝ կարելի է իմանալ Զուլալեանի յօդուածից: Այդ յօդուածը կարդացողը մի անգամ եւս տեղեակ կը լինէր թուրք հեղինակների «կեղծիք» եւ զառանցանք. զառանցանք եւ կեղծիքներին, կը տեսնէր, թէ ինչպիսի ախտափարակ եռանդով են «թրքացում»... ուրարտացիները, համարեալ բոլոր հայ նախարարները, սկիւթացիները, Արշակունիները, Գրիգոր Լուսաւորիչն ու Վարդան Մամիկոնեա-

նը, Մեսրոպ Մաշտոցն ու հենց «Հայոց լեզուն», եւայլն, եւայլն»:

Չորս հատ չեն, ի մխիթարութիւն ամէնուս՝ քսանըջորսէն աւելի թիւ մը կը ներկայացնեն հայրենի պատմագէտները, շնորհիւ որոնց «(Ա) թուականից ի վեր, թուրք հեղինակների կեղծարարութիւնները մերկացնելու աշխատանքը եւս մտնում է Հայաստանի գիտական մտաւորականութեան գործունէութեան ոլորտի մէջ»:

Իր նուիրականութեան չափ ծանր է մեր մտաւորականութեան պարտականութիւնը, որովհետեւ կեծարարութիւնները մերկացնելու գործը մէկ ճակատի վրայ չի ծաւայիր եւ այսօր ամէն մարդ գիտէ, թէ Արեւմտահայաստանի մեր մեծագործութիւնները թրջացնելու եռանդուն աշխատանքներուն լծուած կրք-զիօղութիւն պէս թուրքօղութիւնը սկսան երեւիլ նաեւ «Հայոց Արեւելից կողմանք»ի մէջ, ի շարս որոնց տխրահռչակ Զիա-օղլու Բունեսթովը: Այս թաթարը, քաջակրօնած հաւանաբար իրեն ցեղակից թուրք ցեղամոյններէն՝ 1965ին ռուսերէն լեզուով լոյս ընծայեց հայկական Ուտիքն ու Արցախը պատմականօրէն թաթարացնող գործ մը, «Աղբրեթանը 7-9րդ դարերում», որ իր բովանդակած ուրացումներուն, խեղաթիւրումներուն եւ նենգափոխութիւններուն առատութեան հետեւանքով գիտական աշխարհին կողմէ հուշակուեցաւ խարդախութեան աննախընթաց նմոյշ մը: Ընթերցողները պէտք է յիշեն Ասատուր Մնացականեանի եւ Պարոյր Սեւակի ստորագրութիւններով «Պատմա-քանաքիւղական հանդէս»ի 1967ի տուալին համարին մէջ ռուսերէն լեզուով երեւցած եւ ապա հայերէնի թարգմանուած այն ծաւայուն գրութիւնը, որ լոյսին հանեց բունեաթովեան կամայականութեանց ողջ յիմարութիւնը:

Հոս բարձրացուցած հայրենի մտաւորականութեան հզօր ձայնին հետ՝ այդ մասին սպառիչ փաստարկութիւններով եւ լուրջ եզրակացութիւններով յագեցած յօդուածաշարք պէտք է նկատել նաեւ Լեւոն Մկրտչեանի վերոյիշեալ «Հայոց Արեւելից կողմանք»ը, որուն վրայ դժուար թէ կարելի ըլլայ նոր բան մը աւելցնել:

Եթէ թուրքերու կատարած մշակութային յափշտակութիւններուն մէկ երեսը ունի քաղաքական նպատակներու ստոյգ շարժառիթ մը, միւս երեսը հետեւանք է ուղղակի աղքատամտութեան, ստեղծագործ երկունքներու անընդունակութեան, մտաւորական անպարկէշտութեան եւ անպայման դողնալու ազգային բնաւորութեան, ինչպէս է պարագան Պարոնեանը կողոպտած թուրքին, ձիվատ ֆէճմի Պազկուի, որուն փաստական մերկացումը կատարուած է հետագայ էջերուն, Պերճ Ֆաղիեանի գրչով:

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԹԱԼԱՆ

Ժողովրդային համախմբումներ կան, որոնք կը ճշինին ապացուցանել, թէ ունեցած են ազգային ինքնուրոյն մշակոյթ, որուն արմատները կը գտնուին իրենց ապրած հողամասին վրայ:

Սակայն ազգութիւն կազմելու պատճառն չարեւադրեալներէ զուրկ բոլոր համախմբումներու «մշակոյթը» ընդօրինակութիւն է, կամ կապկուսը՝ իրենց հարեւան ժողովուրդներու զարգացած մշակոյթին:

Այսպէս է պարագան նաեւ թուրք համախմբումին:

Պատմութեան մէջ թրքական ինքնուրոյն մշակոյթ մը գոյութիւն չէ ունեցած եւ ճիշդ այդ պատճառով թրքական մշակոյթը յորջորջուածը զարգացած է գրացի երկիրներուն մշակոյթները ընդօրինակելու եւ կապկելու գծով:

Թրքական բանաստեղծութեան ո՛չ միայն ստեղծագործ մտքի արժանարարականն ու պարսկական է, այլեւ կառուցւածքի օրէնքներուն չի՛մն իսկ արաբական է:

Թրքական դասական կոչուած երաժշտութիւնը կրած է ու կը կրէ բիւզանդական երաժշտութեան մթնոլորտային գրոյմն ու կառուցողական թեքիքը, իսկ ժողովրդային (ֆոլկլոր) երաժշտութիւնը թէ՛ ոճային եւ թէ՛ գործիքներու օգտագործման տեսակէտէն՝ միշտ կրած է հասարեւան ժողովուրդներու երաժշտական ազդեցութիւնը:

Արեւմտեան Թուրքիոյ ժողովրդային երաժշտութեան երանգաւորումը կը կրէ պուրջանեան ժողովուրդներու, մասնաւորաբար պուշկարական ազդեցութիւնը:

Եզգական շրջանը կը յիշեցնէ յունական երաժշտութիւնը:

Միջին Անատոլիոյ երաժշտութիւնը կրած է ասիական ազդեցութիւնը, իսկ արեւելեան շրջանը եւ հոն կիրարկուած

գործիքները յար եւ նման են կովկասեան եւ, մասնաւորապէս, հայկական ու քրդական երաժշտութեան:

Այս հարցը ձգելով մասնագէտ գրիչ-թրքական նոր թալանի մը, որ վերպած է նոյնիսկ պոյսահայ մտաւորականութեան ուշադրութեան:

Թուրքիոյ մէջ թատերական բմբռնումը եւ թատերական շարժումը ստեղծւած ու առաջացած են 1850ական թուականներուն, հայերու կողմէ:

Լեհաստանի մատենադարանին մէջ օսմանեան տառերով անանուն հեղինակի մը կողմէ գրի առնուած թատերգութեան մը վրայ հիմնուելով՝ թուրք պատմարան Փուրֆ. Ֆահրի իդ ո՛րթան ալ ուզէ պնդել, թէ թրքական թատերգութիւնը հայերէն առաջ, 1820ական թուականներուն գոյութիւն ունեցած է, իրականութեան բան չի փոխուիր: Մենք ունինք բազմաթիւ փաստեր, որոնք կրնան ապացուցանել, թէ ինդոյն առարկայ թատերգութիւնը գրուած է նախ հայերէնով եւ ապա միայն թարգմանուած է օսմաներէնի: Այս մասին մենք պիտի արտայայտուինք ուրիշ յօդուածով մը:

Այժմ հարցը կը վերաբերի ժամանակակից թուրք թատերագիրի մը մէկ գործին, որ ո՛չ միայն իր ամբողջութեանը մէջ նիւթի բանադրողութիւն մըն է հայ դրականութեան, այլեւ բազմաթիւ էջերու վրայ ուղղակի՝ բառացի ընդօրինակութիւն է:

Հանրածանօթ է Եակոբ Պարոնեանի հանճարը: Մահօթ է նաեւ անոր գլուխ-գործոցներէն «Մեծապատիւ մարազլիմ»-ները: Ահա՛ Պարոնեանի հանճարին ծընունդը եղող այդ գործն է, որ կողոպտւած է, Պարոնեանէն մօտաւորապէս հաւելու տարիներ ետք, թուրք թատերագիր Ճեմալա Ֆեհմի Պալկուի կողմէ:

Յ. Պարոնեան եւ իր «Արխտոդոմ աղային կողպտիւնը» ձեւատ Ծեհմի

Ինչպէս փանեցի, սասունցի, ատանա-
ցի թուրքը թալանեց Համանուն շրջաննե-
րուն մէջ ապրած հայուն տունն ու արտը,
նոյնպէս էտիրնեցի ձեւատ Ծեհմի Պաշ-
կաթը կողպտի ենթարկած է էտիր-
նեցի Պարոնեանին մտքի հարստութիւն-
նր։ Այս երեւոյթը երբեք պատահական
չի թուիր մեզի։ Որովհետեւ, ձեւատ Ծեհ-
մի Պաշկաթ, որ ծնած է 1905ին, Խտր-
նէի մէջ, պէտք է իմացած ըլլայ իրմէ
(Յ տարիներ առաջ (1842) նոյնպէս Խտր-
նէի մէջ ծնած Պարոնեանի մասին եւ ա-
ռանց այլեւայլի դիմած թալանելու թրք-
քական սողորոյթին...

Թատերադիր մը, անշուշտ, կրնայ
ազդուիլ ուրիշ հեղինակի մը գործէն։

«Տոն Ժուան»ը գրուած է տասնընեք
տարբեր հեղինակներու կողմէ։

«Ճառուստ» նիւթ դարձած է դարձեալ
բազմաթիւ հեղինակներու։

Շէշթափի իր գործերուն մեծ մասին
նիւթերը առած է տարբեր հեղինակներէ։

Սակայն անոնք այդ նոյն նիւթերուն
ընդմէջէն ստեղծած են ամբողջութեամբ
նոր նկարագիրներ եւ մտքի տարբեր
գորգացումով հասած են նոյնիսկ ինք-

նուրոյն եղրակացութիւններու։

Եթէ թուրք հեղինակին զործը, որ
կը կոչուի «Մեծ քաղաք», գրուած
1943ին, միայն «Մեծապատիւ մուրաց-
կաններուն հում նիւթին ազդեցութիւնը
կրած ըլլար, եւ եթէ ձեւատ Ծեհմի
Պաշկաթ տարբեր եղրակացութիւններու
հասնէր, մենք թերեւս այս տողերը գրե-
լու իրաւունք չունենայինք։ Սակայն
թուրք հեղինակը մտաւորական անպար-
կեշտութիւնը ունեցած է իր յիշեալ թա-
տերգութեան մէջ Պարոնեանի «Մեծա-
պատիւ մուրացկաններէն ընդօրինակե-
լու նկարագիրներ, գրական դարձուածք-
ներ եւ մինչեւ անգամ նախադասութիւն-
ներ։

«Մեծ քաղաք» թատերգութեան
նիւթի կորիզը գրեթէ նոյնանման է «Մե-
ծապատիւ մուրացկաններուն նիւթին։

Գլխաւոր հերոսը՝ Ապտիւլ Քերիմ
(որ ճիշդ Արխտոդոմ աղայի նկարագիրը
ունի), Անատոլուի մէջ հարստացած գա-
ւառացի մըն է, որ կը մտադրէ անցնիլ
Իսթամպուլ (Պոլիս), ամուսնանալու նը-
պատակով։ Ինչպէս Պարոնեանի ստեղ-

ծած տիպարին պարագային, նոյնպէս հոս, քաղաքին պանդան մակարոյնները կը սկսին շահագործել Ապտիւլ Բերիմի միամտութիւնը: Ընկատ Ծեհմի Պաշկուքի հերոսը, յուսախար մեծ քաղաքի բարձրէն, կ'որոշէ վերջապէս վերադառնալ դաւառ:

1942ին, Թուրք կառավարութիւնը, Իսմէթ Ինէօնիի ղեկավարութեան տակ, հաստատեց «ուսնուրութեան տուրքը» (վարլիք վերկիսի): Այս տուրքը սահմանուած էր միայն փոքրամասնութեանց համար (հայ, յոյն, հրեայ): Ուսնուրութեան տուրքը պաշտօնական թաւան մըն էր, որովհետեւ որոշուած գումարները ենթականերուն նիւթական կարողութիւններէն շատ բարձր էին: Որոշուած գումարը չվճարելու պարագային՝ կը գրաւուէին գանկին վրայ անցած մարդոց բոլոր ինչքերը եւ կը միանուէին աճուրդով: Անատոլիոյ Թուրք գիւղացին կը խուճէր զէպի Պոլիս, գնելու համար փոքրամասնութեանց ապրանքները աճեալնէն դինարով:

Ընկատ Ծեհմի Պաշկուքի տիպարը՝ Ապտիւլ Բերիմ, առոնցմէ մէկն է, սակայն տնոր Թուրք հեղինակը փոխանակ «ուսնուրութեան տուրք»-էն օգուտ քաղողները քննադատելու, տիպարին արկածախնդրութիւնները կեդրոնացուցած է, ճիշդ Պարոնեանի նման, քաղաքի եւ դաւառի հակասութիւններուն վրայ:

Ընկատ Ծեհմի Պաշկուք չգոհանալով «Մեծապատիւ մուրացկաններ»-ու կառուցուածքը իւրացնելու սխաղործութենէն, ամբողջ էջեր ընդօրինակած է Պարոնեանէն:

Ապտիւլ Բերիմ, ճիշդ Արիստոքս աղայի նման, շոգենաւով Պոլիս կու գայ եւ կ'իջնէ Ղալաթիոյ նաւամատոյցը: Թէ՛ Պարոնեանի եւ Թէ՛ Պաշկուքի տիպարներուն կը մօտենան բեռնակիրներ եւ կը յափշտակեն անոնց պայուսակներն ու կը մեկնեն: Ժիշդ այդ միջոցին կը յայտնուի լրագրողը:

Պարոնեանի «Մեծապատիւ մուրացկաններ»-ուն մէջ, լրագրողը կը սկսի հետեւել բարեբաղ:

ԼՐԱԳՐՈՂԸ. — Արդարեւ մայրաքաղաքս ինքզինքը քախտաւոր համարելու է՝ ձեզի պէս պատուական ազգային մը, շնորհալի երիտասարդ մը, ողջամիտ մէկը...

ԱՌԻՍՏՈՂՈՍ ԱՂԱ. — Սնտուկ-նեքա...

ԼՐԱԳՐՈՂԸ. — Ազնուաւորտ, ազնուախոհ, ազնուազէմ մէկը իր մէջ աւննալուն համար:

ԱՌԻՍՏՈՂՈՍ ԱՂԱ. — Սնտուկ-նեքա մէջ առանկ քաներ չըկան...

Իսկ Ընկատ Ծեհմի Պաշկուքի «Մեծ քաղաք» թատերգութեան մէջ լրագրողը կը սկսի խօսիլ Ապտիւլ Բերիմին հետ, հետեւեալ ձեւով.

ԼՐԱԳՐՈՂԸ. — Զեզի պէս յարգելի անձնաւորութիւն մը ունենալ մեր քաղաքին մէջ, ի՞նչ երջանկաւորիւն, ի՞նչ քախտաւորութիւն է...

ԱՊՏԻԻԼ ՔԵՐԻՄ. — Սնտուկ-նեքա հօրս յիշատակներն էին, կաշեպատ էին:

ԼՐԱԳՐՈՂԸ. — Զեզի մեծ ազնիւ, վեհանձն, ազնուախոհ, ազնուաւորտ, մեծանշան անձնաւորութիւն մը աւննալուն համար...

ԱՊՏԻԻԼ ՔԵՐԻՄ. — Առանց չկային սնտուկներու մէջ:

Ակնյատ է, Թէ Ընկատ Ծեհմի Պաշկուք ա'չ միայն ընդօրինակած է Պարոնեանի կերտած նկարագիրը, այլեւ իւրացուցած է ամբողջ խօսակցութիւն մը: Թուրք հեղինակը նոյնիսկ իր հերոսին տարիքին համար նպատակաւորմար գըտած է Արիստոքս աղային տարիքը.

ԼՐԱԳՐՈՂԸ. — Հաւանաբար երեսուն, երեսուններկու տարեկան է:

ԱՊՏԻԻԼ ՔԵՐԻՄ. — Քառասուն տարեկան եմ:

Իսկ Պարոնեանի մօտ՝

ԼՐԱԳՐՈՂԸ. — Կ'աղայեմ, ըսէ՛ք ինծի, քանի՞ տարեկան է:

ԱՌԻՍՏՈՂՈՍ. — Քառասուն:

Ստորև կու տանք Ճիվաւ Զեհմի Պաշկութի «Մեծ քա-
ղաք» գործին բազմաթիւ տեսարաններէն մէկուն լուսանը-
կարչական պատկէնը, տնոր բառացի թարգմանութիւնը եւ
թարգմանութեան դիմաց Պարոնեանի «Մեծապատիւ մու-
րացկաններուն համապատասխան հատուածը:

Այս կէտին վրայ արդէն տեղի կու տան բոլոր վերապա-
հութիւնները եւ ամբողջովին կը հաստատուի Ճիվաւ Զեհ-
մի Պաշկութի բացայայտ զոգութիւնը:

10

B Ü Y Ü K Ş E H İ R

ABDÜLKERİM

Bavullar haba yadigâri idi, taş gibi meşindi,

MEMDUH KAİM

Şehir size kavuştuğu için bayram yapmalı!

ABDÜLKERİM

Heybeyi birinci mal Kayseri halısından kendim
yaptırmıştım. Daha on yıl olmadı.

MEMDUH KAİM

Her tarafı donatmalı, bu tarihi hadiseyi tes'it et-
meli!..

ABDÜLKERİM

Hem hepsi de tıklım tıklım dolu idi.

MEMDUH KAİM

Sizin gibi nezaket, iffet, dirayet, istikamet, fazilet,
şefkat, ehliyet ve ülvücenabın müşahhas timsali bir
zatı alikâder.

ABDÜLKERİM

(Memduh Kaım'ı ilk defa fark ederek ve sözlerini
duyarak) Bunlar yoktu be birader, bunlar yoktu. Bak
içindekileri ben sana sayayım: Evvelâ çuha elbiselerim,
sonra samur kürküm, rugan ayakkabılarım, yeni çizme-
lerim, lastiklerim... Hediyelik pastirmalar... Altın saat-
larım ile kösteklerim de sandıkta idi.

ԱՊՏԻԻԼ ՔԵՐԻՄ՝ — Հոս բուր
նկազներում անունները ձեր
թերթին մէջ կը գրէ՞ք:

ԼՐԱԳՐՈՂԸ՝ — Կը գրենք, ե-
թէ ձեզի պէս յարգելի անձնա-
բուրիներ են:

ԱՊՏԻԻԼ ՔԵՐԻՄ՝ — Գացող-
ներն ալ կը գրէ՞ք:

ԼՐԱԳՐՈՂԸ՝ — Անշուշտ, ե-
թէ կարեւոր անձեր են:

ԱՊՏԻԻԼ ՔԵՐԻՄ՝ — Ես ալ
կարեւոր անձ մըն եմ, ուրեմն
իմ անունն ալ գրեցէ՞ք:

ԼՐԱԳՐՈՂԸ՝ — Կը հրամայէ՞ք:

ԱՊՏԻԻԼ ՔԵՐԻՄ՝ — Երկու ու-
կիէ ժամացոյց եւ երկու ոսկիէ
շղթայ ունիմ: Բայց շագնաւին
մէջ չգողցնելու համար վրաս
չառի: Առնեմ ալ չէի՞ք կրնար
գրել:

ԼՐԱԳՐՈՂԸ՝ — Ոչ, պարոն:
Ատոնք գրելու հարկ չկայ:

ԱՊՏԻԻԼ ՔԵՐԻՄ՝ — Վազաւեց
լրագիրը եթէ առատումն լոյս
տեսնէր, շատ գոհ պիտի մնայի:

ԼՐԱԳՐՈՂԸ՝ — Անկարելի է,
պարոն:

ԱՊՏԻԻԼ ՔԵՐԻՄ՝ — Ինչ որ
է, այդպէս թող ըլլայ: Միայն
անունս խոշոր գիրերով գրուի:

ԼՐԱԳՐՈՂԸ՝ — Անհագ եղէ՞ք:
Լրագիրը ընկալագրով մը կը
ներկայացնեն:

ԱՊՏԻԻԼ ՔԵՐԻՄ՝ — Ընկալա-
գի՞րն ինչ է: Հապա թղթատա-
րով պիտի զրկէի՞ք: Քաւ մէկ ը-
սածդ միւսին չի բռնեք:

ԼՐԱԳՐՈՂԸ՝ — Խնդրեմ, պա-
րոն: Սխալ հասկցա՞ք: Արտոնե-
ցէ՞ք, որ բացատրեմ: Լրագիրը
թղթատարով պիտի զրկենք, գա-
լով ընկալագրին, վրան պիտի
գրենք: Ընկալայ արժէ՜քաւոր եւ
մեծապատիւ մեր բաժանորդ
Ապտիլ Քերիմէն...»:

(«Մենք չազարբ»)

ԱԲԻՍՈՂՈՄ ԱՂԱ՝ — Ամէն
Պալիս եկողներուն անունները
ձեր թերթին մէջ կը գրէ՞ք:

ԼՐԱԳՐՈՂԸ՝ — Գրեթէ ամէն
ալ, եթէ ձեզի պէս պատուաւոր
ազգայիներ ըլլան:

ԱԲԻՍՈՂՈՄ ԱՂԱ՝ — Պալիսէն
գացողներն ալ կը գրէ՞ք:

ԼՐԱԳՐՈՂԸ՝ — Գրեթէ կը գը-
րենք, եթէ պատուաւոր ազգա-
յիներ ըլլան:

ԱԲԻՍՈՂՈՄ ԱՂԱ՝ — Շատ
լաւ, իմ անունն ալ գրեցէ՞ք, ես
ալ պատուաւոր ազգային մ'եմ:

ԼՐԱԳՐՈՂԸ՝ — Հոգ մի՛ ը-
նէ՞ք:

ԱԲԻՍՈՂՈՄ ԱՂԱ՝ — Ոսկիէ
ժամացոյց եւ շղթայ ալ ունիմ,
բայց շագնաւուն մէջ չգողցնելու
համար վրաս չառի. ամենք ալ
գրել պէ՞տք է:

ԼՐԱԳՐՈՂԸ՝ — Ատոնք գրելու
հարկ չկայ:

ԱԲԻՍՈՂՈՄ ԱՂԱ՝ — Որքան
ուրախ եմ լիայի, եթէ ձեր վազ-
աւն լրագիրն առտումն տպէի՞ք,
բայց վնաս չունի, իրիկուն
թող ըլլայ, բաւական է, որ տ-
նունս խոշոր գիրերով գրուի:

ԼՐԱԳՐՈՂԸ՝ — Այդ մասին
հանգիստ եղէ՞ք. վաղը իրիկուն
անպատճառ կը զրկեմ լրագիրն
ընկալագրով:

ԱԲԻՍՈՂՈՄ ԱՂԱ՝ — Ընկալա-
գրո՞վ... Տեղական թղթատարով
պիտի զրկէի՞ր հապա... Ընկա-
լագիրն ո՞վ է, տունն գիտե՞ք...

ԼՐԱԳՐՈՂԸ՝ — Ընկալագիրն
թուղթ մ'է, որուն մէջ կը գրենք.
Ընկալայ մեծապատիւ Աբիսա-
ղով ազայէն...»:

(«Մենք ապառիւ մուրացկաններ»)

* *

Այսպէս կարելի է երկարել շարքը օրինակներուն, բաղդատական մը կառարելով Պարոնեանի ստեղծագործութեան եւ Պարոնեանէն ութսուն տարիներ հաջ ճեւատ Ֆեհմի Պաշկուքի կողմէ թաւանաւած գործին միջեւ։ Սակայն իբրեւ հարակացութիւն կը բաւականանանք մէջբերել Երմազ Օղթունանի «Թուրքիոյ պատմութիւնը սկիզբէն մինչեւ մեր ժամանակները» անուն 12 հատորնոց աշխատութեան 12րդ հատորին (էջ 193) մէջ լոյս տեսած հետեւեալ գրութիւնը, որ երեւցաւ «Բագիմ»-ի 1975 Ապրիլի թացառիկին էջերուն եւս։

«Հայերը եղած են ամբողջովին վայրենի ցեղեր, որոնք բոլորովին գուրկ են եղած բարձր մշակոյթի ու քաղաքակրթութեան, ինչպէս խոհանոցային, նոյնպէս եւ երաժշտութեան ու թանաքսեղծութեան պէս՝ իրենց ամենատարակամ պահանջները լիովին փոխ են առած եւ իւրացուցած քրքական մշակոյթէն»։

Թուրքիոյ մէջ մեծ համբաւ վայելող եւ իր գործերը բազմաթիւ անգամներ պետական բեմերու վրայ ներկայացուած «Մեծ քաղաք» գործին հեղինակ ճեւատ Ֆեհմի Պաշկուքին կը թողունք, որ ինք պատասխանէ իր հայրենակիցին՝ Երմազ Օղթունանին...

ՊԵՐՃ ՖԱԶԼԵԱՆ

ՀՈՍՀՈՍԻ ԶԵՌԱՏԵՏՐԸ

«Հասնոսի ճեղատնտեսական տնտեսական» ասորի Պարոնեանէն իւր ներկայացնենք փորձառական զանի մը տնտեսական, որոնք տնտեսական կ'ընծային թուրք մարդուն խառնուածքային աճնէն, տիրական գիծերէն մէկը, զոգուած տնտեսական տնտեսականը:

Իր կենսաբան բոլոր օրերուն չեաւորութեամբ չարչարուած Պարոնեան կրնա՞ր արդեօք մտածել, թէ օր մը ինչ եւս պիտի գտնայ զոգուած քեղին պիտոսակները զոգուած հարստութեան աղբիւր: Ձէր կրնար, որովհետեւ դրամ, ու ինչք, ու նիւթերէն զանաւոր յափշտակելով իրենց կենդանական բնագոյններուն յազուրդ տուող այս թուանները Պարոնեանի օրով չէին անդադարեալ տակաւին մատուցական իրենց թուանութեան, մատուցական թուանութիւնը կողոպտած զարմանելու թրջութիւնը նոր հրեւոյթ է այս զբաղէթաւոր թուաններուն մաս...

Կ. Պոլիս, 17 Յունիս 1880

Այսօր տասը գողութիւն տեղի ունեցաւ եւ մէկ ձերբակալութիւն տեղի չունեցաւ, միւսը աւելի օրեր քառասուն ձերբակալութիւն կը լինի եւ մէկ գողութիւն չլինի:

Ընդհանրապէս անոնք միայն կը պատժուին, որ գողութիւն չեն ընել. վասնզի մայրաքաղաքիս մէջ մեծամասնութիւնը գողերու ժողովն է, եւ քառասուն տարեկան կառավարութիւններն, ինչպէս յայտնի է՝ մեծամասնութեամբ կ'որոշեն ամէն բան:

Սպարտայի օրէնգրքին այն գողերն միայն կը պատժէր, որոնք վարպետութեամբ չէին կատարել իրենց արհեստը: Այժմ Յոյն օրէնքը մայրաքաղաքիս մէջ գործադրուելու վրայ է... Երանի՜ անոնք, որ բան չունին տալու գողերուն...

2 Յունիս

Մայրաքաղաքիս մէջ ամէն օր գողութեան դէպքեր կը պատահին: Երեկ յայն մը եւ ոստիկան մը անապարանօք ոստիկանութեան դռնէն ներս կը մտնէին:

Խուռն յազմութիւն մը կ'ընդունէր դրամ առջեւ. ամէն մարդ գիտէր, թէ գողութեան դէպք մը տեղի ունեցած էր, բայց ոչ ոք գիտէր, թէ ոստիկանն ձերբակալած էր յայնն թէ յայնը ձերբակալած էր ոստիկանը:

Այսօր տնտեսական, որ գողութեան հեղինակն ոստիկանն է եղեր... Ի՞նչ փոփոխութիւն... ասեմ մը ոստիկանները կը ձերբակալեն գողերը, իսկ այժմ գողերը կը ձերբակալեն ոստիկանները:

22 Յուլիս

Մեծ անիրաւութիւն մը...

Սիկիլիոյ Քաթանա քաղաքին օսմանեան դեր-հիւպատոսն տեղ-
ւայն դատական իշխանութեան կողմէ քանտարկուած է:

Ինչո՞ւ:

Վասնզի այս դեր-հիւպատոսն մասնակցած է զոգութեան մը,
որ ասկից առաջ տեղի չունեցաւ Հռոմի ազգային *քառօրյի* մէջ:

Մեր պաշտօնեաները շատ օրդոզած են այս քանտարկութեան
դէմ, եւ կը զրուցուի թէ այս օրերս բոլորք մը պատրաստելու վրայ
են, հարցնելու համար, թէ օտար կառավարութիւն մը ի՞նչ իրա-
ւունքով կը պատժէ օսմանեան կառավարութեան պաշտօնեաներուն
հնաւանդ սովորութիւնը:

Մենք այ կը ճայնակցինք իրենց եւ կը պռռանք:

Կրօնքի եւ սովորութեան ազատութիւն...

2 ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ

Թրակական մամուլն կրակ կը ժայթքէ մեր ազգին մօրաբնի, որ
չբռնկիր: *«Թրակական Հաքիթթա»* կեղծ նամակ մը կը հրատարակէ
այսօր Դանիէլ Պազուտարով ստորագրութեամբ: Այս Դանիէլն՝ որ
նայնիսկ *«Թրակական Հաքիթթա»*-ին խմբագիր Միտեադն է, կ'ըսէ, թէ
եթէ թուրք կառավարութիւնն Հայաստանի ինքնօրինութիւնն չտայ՝
նորպէս պիտի տայ զայն. եւ եթէ նորպէս ալ չտայ՝ քանի մը տա-
րիէն մուսիւլմաններ պիտի նրեւան Սեւ ծովու մէջ: Յայտնի է, որ
Միտեադ շիինն ու նամակներով բարդերը գրգռել կ'ուզէ հայերու
դէմ. սակայն բարդերը պիտի գրգռուին... Արդեօք ասոնք գո՞հ են
թրակական կառավարութեան, որուն պաշտօնեաները մէջ-մէջ աւա-
զակ լինելով՝ շատ անգամ կը յափշտակեն՝ ինչ որ բարդերը պիտի
յափշտակէին...

26 ՆՈՅԵՄԲԵՐ

Իզմիրի փողոցներուն պատերուն վրայ հետեւեալ ազդարարու-
թիւնը կախուած է տեղւոյն զոյերուն կողմէ.

*«Գիշերներն դուրս ելլողներն առնուազն իրենց քսակին մէջ
հրէք մեծիւթիէ ունենալու են. ապա թէ ոչ իրենց կեանքը վտանգի
մէջ պիտի բլլայ»:*

Ահաւասիկ միջոց մը, որ կը հարկադրէ Իզմիրի բնակիչներն՝
միշտ երեք մեծիւթիէ ունենալ իրենց վրայ:

Կեցցէ՛ք Իզմիրի աստիկանութիւնը...

Իսկ անոնք, որ յիշեալ գումարը չունին՝ պիտի ստիպուին
գիշերներն իրենց տուններէն դուրս չելնելու:

Այս քիչ մը առողջապահական է, վասնզի յիշեալ քաղաքին օդն
խոնավ բլլալով՝ գիշերներն դուրս ելնողներն եարբոխէ կը բռն-
նելին:

Կեցցեն Իզմիրի զօղերը...

ՅԱԿՈԲ ՊԱՐՈՆԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

Ե. Տ Ո Լ Բ Ա Գ Ե Ա Ն

ՄԵԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԱՐԺԷՔՆԵՐԻ ԻՒՐԱՑՄԱՆ ԱՆՆԱԽՆԸՆԹԱՅ ՓՈՐՁ

Խճողարական մեր հոթին մէջ յիշած էինք այս մտաւարականին առաջին, եզրու Տոյրազան, որուն զբոսիւններին մէջը, լուրջ վեց տարի տուել Վարունք ածաղրին մէջ երեւցած հետազոյ յոգուածը նպատակաւորմար տեսնեք այս թիւով հազարքէլ ընթերցողին:

Ընդհանրապէս արեւելագիտութեան եւ մասնաւորապէս հայագիտութեան տարեշտիթեամբ մեծ պաշար մասնաղ Տոյրազանի այս զբոսիւնը, իր վարակիչ նախանմանդրութեան հետ՝ ունի նաեւ մասնազգիտական ուղեւորք քովանդակութիւն մը, որ կրնայ եւ պէտք է մղիլ ուժ հանգիստանալ հայագիտութեամբ շահագրգիռ մեր հաստատութիւններուն զբաղարանները հոխացնելու օգտին: Այս մարդին մէջ կատարելիք հսկայական աշխատանքներ ունինք, ու ըստ Տոյրազանի պատգարծած աղբիւրներուն՝ բոլորովին առանձին ձգուած շնեք պատմական մեր իրաւունքներն ու մշակութային արժէքները պաշտպանելու հրաժայական պայքարին մէջ...

ԱՄՆի Բոստոն քաղաքի զեղարուեստի թանգարտնում վերջերս մի ցուցահանդէս էր բացուել՝ «8000 տարուայ քուրճական արուեստ»-ի յուշարձանները...

Իսկ ի՞նչ էր ներկայացուել Բոստոնի այդ ցուցահանդէսում, որպէս «8000 տարուայ քուրճական արուեստ»: Առաջաւոր Ասիայի՝ սկսած Հարաւային Միջագետքից (հնագոյն Սումեր, Բաբելոն, Ասորեստան, Ասորիք, Հայկական լեռնաշխարհ, Արեւմտեան Փոքր Ասիա) մինչեւ Էդէլեան ծովափի բոլոր հնութիւնները, որոնք յայտնաբերուել են 19րդ դարի վերջին տասնամեակներէից մինչեւ 20րդ դարի կէսերը կատարուած հնագիտական պեղումներին շնորհիւ:

Հնագիտական այդ պեղումները կատարեցին տարբեր աղգութիւններին պատկանող արեւելագէտ-հնագէտները՝ իրենց կատարութիւններին եւ պատմա-հնագիտական ընկերութիւնների Փինանաւարումը: Այդ արեւելագէտ-հնագէտներէից թուենք մի քանի ականաւորների միայն՝ Ջ. Գարստանգ, Թիւրոմ-Դանթէն, Կարլ Պրոստ, Ֆրան Սպայենհայմ, Է. Տանտը, Ֆրան դեր Օստէն, Հիւգօ Վինթրէր, Լ. Դելապորտ, Ա. Գէօթցէ եւ շատ ուրիշներ: Առանձնապէս մեծ է ներդրումն այդ ուղղութեամբ չեիս մեծ գիտնական-արեւելագէտ Պրոֆ. Բ. Հրոգնու, որը ո՛չ միայն վերջինս հեթական սեպագիր եւ հիերոգլիֆ արձանագրութիւնները, այլեւ՝ հանդիսացաւ Հեթագիտութեան հիմնադիրը:

Հնագիտական պեղումների շնորհիւ յայտնաբերուած յուշարձաններն ընդհանրապէս բաշխուած էին Բեւելիի, Կ. Պոլսի, Բրիտանական եւ Լուվրի

թանդարաններում: Այդ յուշարձանները վերաբերում են առաւելագէտ Հայկական շինարարութեան եւ նրան անմիջական աւանդակից երկրներում՝ Կապադովկիայում, Մեծ Հայքի արեւմտեան շրջաններում, Փոքր Հայքում ապրող բնաշխարհիկ ինքերի եւ Հայաստանի հարաւային մասերում եւ Հիւսիսային Միջագետքում ապրող սուրարի-խուրրի բնիկ ցեղերի բարձր մշակութային: Դեռ չենք խօսում Հայաստան-ազգեցիների մասին, որոնք գրաւում էին Բարձր Հայքի արեւմտեան եւ մասամբ Փոքր Հայքի արեւելեան շրջանը կամ Կարինի (Էրզրում) եւ Կամախի շրջանները: Այս ցեղերը 4-5-րդ հազարամեակներում ունէին իրենց ուրոյն պետութիւնները՝ համապատասխանօրէն զարգացած քաղաքակրթութեան տարրերով:

Եւ ահա հնագիտական այն յուշարձանները, որ թուրքերը ցուցադրում են ԱՄՆի Բոստոն քաղաքում՝ մերկուած նշուած ժողովուրդների ստեղծագործական մտքի ու աշխատանքի, նրանց բարձր քաղաքակրթութեան ցիրուցան եւ դաժանեցնելի մոտենցներն են:

Ժամանակին այդ մասունքները գիտական աշխարհի առաջ պարզեցին Հենց իրենց կենքերի կոշած ժողովուրդների եւ աւելցնելով, եւ դարաւոր պատմական անցեալը, եւ թէ օգնեցին գաղափար կազմելու նրանց բարձր մշակութի մասին:

Սեփականացնելով հնադոյն այդ քաղաքակրթութիւնների արժէքները եւ ցուցադրելով որպէս «8000 տարուայ թուրքական արուեստի յիշատակաբաններ, թուրքերը հետապնդում են քաղաքական որոշ նպատակ, այն է՝ իրենց ներկայացնել այդ ժողովուրդների՝ սոււմերների, հեթերի եւ յատկապէս Հայկական բնաշխարհի հնադոյն ժողովուրդների ցեղային, տերիտորիալ եւ մշակութային ժառանգորդներ: Բայց ԱՄՆի գիտական աշխարհը մոլորութեան մէջ չընկաւ:

«Սա թուրքական արուեստի ցուցահանդէս չէ: Այտեղ ցուցադրուած են արուեստի առարկաներ, որոնք բերուել են թուրքական հանրապետութեան քանդարաններից» — յայտարարեց Հարմիրդի Համալտարանի Միջին Արեւելեան Ռեզանդանց Կենտրոնի դասախոս Պրոֆ. Ռիչարդ Ն. Ֆրանքը:

Միւս կողմից «Բոստոն Հերիդ Երեւելիք» թերթը գրում է.

«Մինչեւ 11րդ դարը դեռեւս թուրքերը չէին հաստատուել փոքր Ասիայում, որտեղ ծնունդ է առել այդ արուեստը, արուեստ, որը թուրքերը փոյժում են ներկայացնել որպէս իրենցը՝ «8000 տարուայ թուրքական արուեստ» պիտակի տակ»:

Եւ այդ թերթը աւելացնում է.

«Այդ թուականից առաջ այս երկրում ապրել են հեթերը, հայերը, հառ-մեացիները, յայնքը եւ ուրիշ ազգեր»:

Արդարեւ, ինչպէս նշել է Պրոֆ. Ռիչարդ Ն. Ֆրանքը, ցուցադրուող առարկաները կամ յուշարձանները՝ որպէս «8000 տարուայ թուրքական արուեստի հեթերների, Բոստոն եւ տարուել Ստամբուլի»

1.— Հիմն Արեւելի յուշարձանների քանդարանից, որտեղ ամփոփուած են հնագիտական պեղումների շնորհիւ յայտնաբերուած սոււմերական, ասորեանական, հեթական, փռուգիական, եգիպտական նիւթական կուլտուրայի յուշարձանները.

2.— Անտիկ աշխարհի յուշարձանների քանդարանից, որտեղ հաւաքուած են Հին Յունաստանի, Հռոմի եւ Բիւզանդիայի նիւթական կուլտուրայի հնութիւնները.

3.— Խեթական քանդարանից, որտեղ պահուած են միմիայն հեթական հնագիտական պեղումների ժամանակ Փոքր Ասիայում ձեռք բերուած փռու-

դիական, հոռիական, հեղինակաւ կուտարաների բաղաժափիւ հնութիւններ, 4.— Խեթական քաղաքացիաց, որոնք պահուած են միմիայն հեթական ժամանակաշրջանի Փոքր Ասիայի պատմութեանը վերաբերող հնագիտական մեծարժէք իրերը եւ յուշարձանները:

Ինչպէս նկատուած է ընթերցողը, յիշատակուած Թանգարաններում չի թուարկուած քուրմական ոչ մի հնութիւն, այն էլ «8000 տարուայ» պատկանելի անցեալով:

Թուրքական ծագումով մշակոյթի առարկաները վերաբերում են միջ-նադարին՝ հնագոյնը մեր թուարկութեան 14րդ դարին (տե՛ս «Ժամանակա-կից Թուրքիան» տեղեկատու, Երեւան, 1967, էջ 343-345):

Թուրքերը չէին կարող ունենալ այնպիսի մշակոյթ, որի հնութիւնը հասնէր 8000 տարուայ, այսինքն՝ սկզբնաւորէր մ. թ. ա. 6րդ հազարամեա-կից, որովհետեւ՝

Նախ՝ Արեւելեան Փոքր Ասիայի եւ Հայկական լեռնաշխարհի ընդէլ ցե-ղերն ու ցեղախմբերը՝ սուրարիները-խուրրիները, միտանիները, խեթերը, հայասցիները, նայիրցիները, եւայլն, միաւարուելով կազմեցին հայ ժողո-վուրդը, մի երեւոյթ, որ տեղի էր ունեցել շատ աւելի վաղ, քան Նոյնիսկ Թուրքական ցեղերի առաջացումը՝ Միջին Ասիայում:

Երկրորդ՝ Թուրքերը երբեք չեն ունեցել մ. թ. ա. հազարամեակների համեմղ մշակոյթ: Ահա թէ ինչ է դրում «8000 տարուայ քուրմական ար-ւեստ»ի ցուցահանդէս կազմակերպողների մշակոյթի մասին Փրանսիացի Լէոն Կայուն՝ Թուրքական ցեղերի ծագումնաբանութեանն ու կուլտուրային նուիր-ւած հռահատոր ու մեծածաւալ իր «Ներածութիւն Ասիայի պատմութեան-քուրմերի ու մեղիւնների» աշխատութեան Ա. հատորի առաջաբանի մէջ:

Ներածք (Թուրքերը) չեն ստեղծել փիլիսոփայական ուսմունք ու կը-րօն, չուեն արաւեստի ու գրականութեան այնպիսի վաստակ, որը ցոյց տար ճրանց ցեղային իմեմաւոյն պիմագիծը եւ համեմարը: Արիւնալի պատերազմ-ների ծնունդ եւ մեւանելու համար կազմակերպուած այդ հասարակութիւնները ժամանակի ընթացքում, դանդաղօրէն չեն իւրացրել իրենց հարեւան հա-սարակութիւնների կուտակած իմացականութեան գանձերը, այլ հապշտապ վերցրել են, կարծես օրպէս ռազմական աւար կամ կողոպուտ, ցանկանալով նրանցից բազել անմիջական օգուտ:

Բայց ահա տեսէք, թէ ինչ է գրուած Թուրքիայի պատմութեան զըր-քում, այսպէս կոչուած «Թարիք»ում:

«Մարգկութեան պատմութեան մէջ երբեք գոյութիւն չի ունեցել քուր-մերի նման թագմաթիւ եւ մեծ պետութիւններ ստեղծող մի ցեղ: Թուրքերն են հիմնել Ասիայում եւ Եւրոպայում իշխանութիւնների, թագաւորութիւնների եւ կայսրութիւնների մեծ մասը» («Թարիք», 4րդ հատոր, Թուրքական հանրա-պետութիւն, Խոտամբուլ, էջ 1):

Նման ինքնագովութիւնը ծագրի ենթարկելու համար Նոյնիսկ Բնուա-Մեւէնը, որը յայտնի Թուրքոֆիլ է, իր «Մուստաֆա Քեմալը կամ մի կայս-րութեան կործանումը» (Փարիզ, 1954 թ.) զըքում նշում է:

«Ցատկանշական է, որ քուրմ լեզուն մինչեւ անգամ չուներ պետական ու վարչական միտք արտայայտող բառեր» (էջ 71):

Բայց չարունակենք թերթիկ Բնուա-Մեւէնի գիրքը:

Նա, Մուստաֆա Քեմալը, այնուհետեւ սկսեց իր ծրագրի իրագործու-մը՝ «Թուրքիայի Թրքացումը»: Նա նզնում էր իր ազգակիցների մէջ վերա-կենդանացնել քուրմական իրենց ծագման հնութեան գարգացումը: Ամատու-լիական ժողովրդին ցանկանալով ազնուականութեան փառաբաղքեր եւ տիրու-

դռները տալ, մաքուր քարերի ծագումը կապում է հեքիների, սամերների և նրանց ստեղծած ֆաղափարաբանության հետ և այս ֆաղափարաբանության հետ ևս միաժամանակ քարերի կապում է արալ-ալթայական ցեղերին, ցեղեր, որոնք միասնականացված դարաշրջանի խառնուրդի մեջ «մահել էին պրոմեթեոսի հուրը» (նշում աշխատության «ներածություն», էջ 21)։

Եւ ահա, 1920 թուից թուրք պատմագրութիւնը, երկուով Աթաթուրքի վերոյիշեալ ցանկութիւնից, աշխատում է ամէն դեպք թուրք ժողովրդի համար անպայման ապահովել «ազնուականութեան փաստաթղթերը և տիրադատները»։ Եւ ահա այդ «ցանկութեան» համաձայն տարեկան ցեղի սուլթաններն ու խաթերը դառնում են թուրանական կամ ուրալ-ալթայական ցեղեր, մարդարանական արմենիդ տիպը՝ մոնղոլիդ. իսկ այդ տառապանքալից ևս անխնայ հնադրոյն ու բնաշխարհիկ ցեղերի ստեղծած արուեստի և մշակոյթի դանձերն էլ դառնում «8000 տարուայ քարեակամ արուեստի յուշարձաններ, և ցուցադրում ԱՄՆի Բոստոն քաղաքում»։

Սակայն մշակութային արժէքների իւրացման այդ փորձը բարեբախտաբար ստացաւ իր արժանի հակահարուածը։ ԱՄՆի պատմագէտների և ամերիկացիների հայերի բռնած ճնշողապատկերներն և բողոքների հետևանքով «8000 տարուայ քարեակամ արուեստի ցուցահանդէսը ժամանակից շուտ փակուեց և խարէութեան այդ ցուցանակը անփառունակ կերպով վար առնուեց»։

Թուրք պատմագրութեան ներկայացուցիչներն այդ նուաստացումից անհրաժեշտ եղրակոցութիւն չուղեցին հանել և ահա 1968 թ. Հոկտեմբեր 25-ին, Փարիզում կազմակերպեցին «Թուրքական երեկոյ», որտեղ «Մի յետուադարձ ակնարկ է մետաւմ» թուրքական «85 դարերի պատմական անցեալի» և որտեղ դարձեալ ցուցադրում են «մայրաքաղաքի» արուեստի հնագոյն նմուշները. նախահեքի, որոնց թուրքերը 1920 թուականից սկսած գիտական աշխարհին ուղղում են ներկայացնել որպէս իրենցը և այդ պրոպագանդայի համար միջոցներ են ծախում՝ «վարձատրելով» արեւմտա-եւրոպական որոշ պատմագէտներին։

Իբրեւ եղրակոցութիւն վերը շարադրուածի, ի՞նչ կարելի է ասել։ Ազնուութեան կո՞չ անել, թէ՛ զրել, որ դիտութեանը անյարժի է պատմական փաստերի նման աղտաղումը։ Մեր կարծիքով բոլոր տեսակի վերջաբաններն անտեղի կը լինեն, քանի որ վերոյիշեալ փաստերը չափազանց նիւթ են տալիս դիտարկելու եղելութիւնը։

ԵՂԻԱ ՏՈՒՐԱԳԵԱՆ

Լ. Մ Կ Ր Տ Ձ Ե Ա Ն

ԲԱՐՈՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՇԵՇՏԸ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Դ.

Ստոյիկեան փիլիսոփայութեան հետեւորդներէն Սենեկան փաստօրէն միակն է, որի ձեռքով զրուած բոլորքս եւ երկերի գրաւի մասը, արտագրումներէ եւ ալլանի շնորհիւ, զարեւրի միջով հասել է մեր օրերին: Նրա պարագայում եւս կոբուսաները շատ են, բայց փրկուածն էլ ինքնին համեմատաբար պատկառելի է: Նմանապէս, Սենեկայի կեանքի ընթացքը, զրեթէ իր բոլոր հիմնական մանրամասնութիւններով, արձանագրուած եւ յայտնի է: Աւելի՛ն. կենսագրական տուեալները օգնում են պարզելու, թէ որ երկրինէ պայմաններում եւ ինչ նպատակով է գրուած, ինչպիսի արածագրութեամբ եւ հոգեմիջակում: Կեանքն ու զործը քաղաքում են միմեանցով:

Ուստի՝ Սենեկայի կեանքն ու զործը ստուար մենագրութեան նիւթ է: Այստեղ արժէ միայն ամենահակիրճ արտայայտութիւններով գծել նրա կեանքի ուղին, որպէսզի մարդու հետ միասին ըմբռնելի լինի նաեւ ուսումը:

Լուկիուս Աննէու Սենեկան ծնուել է Իսպանիայի Կորդոբա քաղաքում մ. թ. ա. 4 թուականին՝ ասպետական դասին պատկանող ժառանգ ընտանիքում: Հայրը՝ Լուկիուս Աննէու Սենեկա Հոետորը (54 մ. թ. ա. — 39 մ. թ.) տարածուած ու զնաւատուած ճարտարանական աշխատեթեան հեղինակ էր, աւագ եղբայրը

աւանաւոր զործիչ, իսկ կրտսեր եղբոր որդին՝ յայտնի բանաստեղծ:

Օգոստոս կայսեր օրօք ընտանիքը տեղափոխուեց Հռոմ: Սենեկան սկզբնական ուսումն ստացաւ հօրից: Հռոմում ստացաւ իր դասին պատան հրթուրիւն, իսկ մօր կամքով էլ՝ նաեւ փիլիսոփայական, մանաւանդ ստոյիկեան: Որոշ ժամանակ տարուեց պիթագորեան ազգետական կոնոններով, մինչեւ որ հայրը խիստ արգելից: Իրիւս ազնուական Հռոմէացի՝ պէտք է պատրաստուէր միայն քաղաքագէտ կամ պիւնտուրական լինելու: Ուստի՝ մասհորիկոսն լախացնելու նպատակով Սենեկան մեկնեց Ուիպտոս՝ Ալեքսանդրիա, որտեղ իր քեռին կառավարիչ էր: Այնտեղ մնաց մինչեւ 31 կամ 32 թուականը եւ, ի միջի ուլոց, գրեց երկու տղայորական աշխատութիւն Եղիպտոսի ու Հնդկաստանի մասին, որոնք կորած են:

Հռոմ վերադառնալուց յետոյ, մարդտեաց Տիբերիուսի եւ Կալիգուլայի օրօք, Սենեկան զուլչացաւ քաղաքական կեանքի յարձանուտ մտնելուց, բաւականացաւ իրաւարանական գործունէութեամբ եւ այդ ասպարէզում մեծ համբաւ ձեռք բերեց: Բայց դա եւս անհանգրտացրեց ու կատաղեցրեց Կալիգուլային: Մահը տնիւսափելի էր, եթէ Սենեկան

նեկայի բարեկամներին մէկը իր կողմից լուր չտարածէր, թէ նա թողերից հիւանդ է եւ առանց այն էլ երկար չի ապրելու։ Սենեկան լռելիայն իր հաշիւը վերցրեց եւ մի կողմ քաշուեց։

Աղտա ժամանակը լաւագոյն պատեհութիւնն էր դիտական գործունէութեամբ զբաղուելու համար։ Գրեց «Հօր կեանքը» առաջին փիլիսոփայական աշխատութիւնը, ի պատիւ իր սիրեցեալ հօր։ Գրեց նաեւ «Ամուսնութեան մասին», — Սենեկան ամուսնացած եւ երկու որդու հայր էր, — ու «Միփաթաղի Մարկիային» աշխատութիւնները։ Անուանի եւ կրթեալ հռոմէոսի Մարկիայի ազատախոհ քաղաքացի ու պատմաբան հայրը կայսերական կատաղութեան զոհ էր դնացել, իսկ ապա մեռաւ օտուտած որդին։ Արտաքուստ՝ այդ անսահմանօրէն վշտահար կնոջը ոփոփելու նպատակով գրուած դիրքը, իրականում քաղաքական առաջնակարգ շարադրանք էր, պատմական ցայտառն օրինակների ողբերգութեամբ, որով եւ ճշդուամբ էր հեղինակի դիրքը իր օրերի բռնակալութեան հանդէպ։

Կալիգուլային յաջորդած Կլաւդիոսի օրօք, Սենեկան գրեց «Բարկուքեան մասին» (3 մասից) առաջին ծաւալուն բարոյագիտական երկը, մանկավարժական ու ընկերային նպատակադրումով, ինչ որ զգայացունց իրողութիւն հանդիսացաւ Հռոմում։ Երկը մարտական լուսն ունէր։ Այնտեղ կային, օրինակ, այսպիսի առույթներ՝

«Ոչ ոք չի կարող երամայել, եթէ ինքը անկարող է հնազանդուելու», «Ոչ մի մարդ մեծ չէ, եթէ բարի չէ»։

Բայց այդ ժամանակ էլ մթնոլորտը փոխուեց եւ նոր ամպեր կուտակուեցին հորիզոնի վրայ։

Կլաւդիոսի կինը՝ թիւրահոյակ Մեսալինան, իր ասելութեան սլաքներն ուղղեց Սենեկայի դէմ։ Մահ էր սպառնում։ Բայց ի վերջոյ աքսոր որոշուեց։ Աքսորը Կորնսկայում տեւեց 8 տարի՝ 41-49 թրւականներին։ Մեռան Սենեկայի որդին եւ կինը։ Սենեկան Գորսկայում գրեց «Խմտառմի ամբիգնելիութեան մասին» երկը, բնագիտական երկեր, ունեցաւ

«Թեթեւ գրադմունքներ»՝ կարդացած բանաստեղծութիւններից ազդուելով նաեւ ինքը գրեց Եպիգրամներ, մօրը ոփոփելու համար գրեց «Միփաթաղի Հելիային»։ Նաեւ մի դիրք՝ «Նախախնամութեան մասին»։

Բայց Սենեկան նաեւ գործի մարդ էր, որքան էլ անընկճելի երեւար՝ իրականում տառապում էր կորսիկեան «չազաղում»։ Խոր յուսահատութեան մէջ մի պահ մոռացաւ իր փիլիսոփայութեան դրոյթները եւ «Միփաթաղի Պելլիսիւսին» երկով փորձեց անուղղակի ճանապարհով ողորդել առեւի կայսրին ու Հռոմ վերադառնալու իրաւունք ստանալ։ Պելլիսիոսը սարկութիւնից ազատուած յոյն էր, կայսեր արքունիքի ազդեցիկ վստահելիներից ու բարեացակամ Սենեկայի հանդէպ։ Նա կորցրել էր եղբորը։ Եւ ահա դա առիթ եղաւ, որ Սենեկան գիմի նրան, ոչ առանց որոշ անկախութեան։ Սակայն չաջողուեց, Սենեկան նոյնիսկ մի առիթով ընդհանուր ներման արժանացածների ցանկը չմտաւ, իսկ Պելլիսիոսն ինքը 47 թուականին զոհ դնաց Մեսսալինայի սաղարաններին։ Հետագայում Սենեկան, իր հպարտ օրերին, ներքին տհաճութեամբ էր յիշում իր հրեմեմի թույլութիւնը եւ զեմեմի կարճուքեան մասին՝ երկում ցանաց արդարանալ ամբոյի ու թշնամիների առջեւ։

48 թ. Մեսսալինան սպանուեց։ Կլաւդիոսի կին գարձաւ իր ազգականուհի եւ Կալիգուլայի քոյր Ալբիպիան, որը վերադարձեց Սենեկային, զարմեցրով իր 12ամեայ որդու՝ ապագայ Ներոնի դաստիարակ։ Սենեկան փորձում էր դաստիարակչական զանազան ձեւեր՝ պատանուն կրթելու համար։ Այդ ժամանակ, ինչպէս եւ յետոյ գրեց նաեւ բազմաթիւ թատերգութիւններ, որոնք, մասնագիտներին առելով, հետագայում մեծ ազդեցութիւն են թողել վերածնութեան շրջանի թատերադրական արուեստի վրայ։

54 թ. Ագրիպինան թունաւորեց Կլաւդիոսին։ Ներոնի ճանապարհը բացուեց։ Սենեկան շարադրեց նրա գահակալութեան յայտարարագիրը եւ սենատական ճառը, Նոյնիսկ, — քանի որ Ագրի-

պինան տոսնց այլեւայլութեան ուղում էր ամուսնու հանդիսաւոր ու պատուաւոր թաղում, գոստուածացում, այդ պատիւը յետոյ ժառանգելու կանխատեսութեամբ, — Սենեկան սիրտը սեղմելով դամբանական գրեց ի փառս վախճանեալի: Բայց միաժամանակ ամէն կերպ ջանաց ըստ հնարաւորին ընդգիծման վատ ոտսէր կայսրուհուն: «Առաջին զիտանագիտական հալաւայլը, — ինչպէս ասում են որոշ կենսագիրներ, — կատարեց հայկական պատուիրակութեան ընդունելութեան ժամանակ, երբ Ներոնին յաջողեց խափանելու մօր՝ ողջոյնի արարողութեան ընթացքում պահին նստելն ու գրանով իսկ արտասահմանի առջև իր իշխանութիւնը վաւերացնելը: (Այդ մասին կարելի է կարգաւ ճակիտոսի «Տալիսպոթիսներ»-ի ԺԳ գրքում): Այնուհետև, Սենեկան գրեց ու տարածեց մի անանուն պարսաւագիր, որի մէջ ծագում էր վախճանեալ կայսրին ու գրանով իսկ չիք դարձնում կայսրուհու յաւակնութիւնները:

Ներոնի իշխանութեան առաջին հինգսուհակը (54-59) հարթ ընթացաւ, երբ Սենեկան Բարուսի հետ միասին փաստօրէն կառավարում էր կայսրութիւնը: Սենեկան այդ ժամանակ գրեց «Պարտակաւութիւնների մատին», «Ներդաւաճութեան մասին» (3 մաս) երկերը: Միաժամանակ, կայսրի բարեհաճութեան ներքոյ, հարստանում էր: Ընդհանրապէս պատմաբանները, յենուելով Սենեկային ժամանակակից հեղինակների գրածների վերայ, գտնում են, որ նա թույլ բնւորութիւն ունէր, միշտ էլ իր բարձրութեան վրայ չի պտնուել, գործել է ոչ ըստ համոզմաների: Մահաւանդ նշել են նրա հարստութիւնը, որը հակասում է Քլոյի բաւարարուելու քարոզներին:

Սենեկան իսկապէս մեծահարուստ էր, ունէր խոշոր կալուածքներ, նոյնիսկ եղբայրացում: Հիմնել էր իր անսակի վարկային գրամատուն, որով վարկաւորում էր հոտմէական եւրոպան ու Աֆրիկան, երբ պետական գրամատուն առհասարակ գոյութիւն չուներ: Հակասական տեսակէտներ կան վալիւի վերաբերեալ. ոմանց

տսելով՝ վարկաւորումը առանց վալիւի է եղել, իսկ ուրիշների տսելով՝ նոյնիսկ շատ բարձր վալիւով: Սակայն Սենեկան անձամբ, նոյնիսկ հետագայ սերունդներին համար, ծառայել է բարեգործութեան ու ազրելակերպի օրինակ, եւ անդաւակ մարդիկ իրենց ժառանգութիւնը նրան էին յունձնում, իմանալով, որ այն վըստաւելի ձեռքում է գտնւում:

Հակասակորդները արամագրութիւն էին ստեղծում Սենեկայի դէմ, որը տեղեակ էր անցողարձին: Նա անգրագարձաւ. եղածին եւ կայսրին առաջարկեց յիս վերցնել բոլոր նուէրները: Ներոնը մերժեց: Բայց Սենեկան տակէք ունէր եւ հարստութեան վերաբերեալ իր մտքերը շարադրեց «Ներդաւիկ կեանքի մասին» երկում, որի մէջ յանդիմանում էր այն մարդկոնց, չովքեր հայում են փիլիսոփայութեան վրայ եւ մեքծաւորի մօտ տեսնում ամէն մի բշտիկ, մինչդեռ իրենք քալախնելով են ծածկուած:

«Ես իմաստուն չեմ, — գրում է նա, — այլ նախ եւ առաջ որոնող: Բայց եթէ մէկը բամբ է քալում իմաստութեան ճանապարհին, ճաւաղէն իսկ շատ առաջ է գնացել, բամ մրամբ, չովքեր բնւորութիւն չեն եկել ճախնից: Եւ ինչու՞ փիլիսոփան չպէտք է ունեւար լինի, եթէ նա իր գրամի ստորկը չէ: Հարկադրական աղբատութիւնը չէ, որ վաստակ է, այլ րնդիւնութիւն բարիքի հաւար գործածաւոր հարստութիւնը: Փռդի քսակը չպէտք է ծակ լինի, այլ պէտք է հեշտութեամբ բացուի»:

Գահի թեկնածու Բրիտանիկուսին (41-53) թունաւորելուց յետոյ՝ Ներոնը միջոցներ էր փնտրում մօրից ազատուելու համար: Սենեկայի խիղճը փորձութեան առջև էր, — ո՞ւմ կողմը բռնել, ա՞յլ քիսկի Ներոնի արարքների դիմաց, թէ հեռանալ տապաւնից: Ահա այդ մղաքերի ճնշման տակ էլ գրեց «Հոգու անդորրութեան մասին» երկը, բարեկամի հետ զրուցելու ձեւով, գալով այն եզրակացութեան, որ գեռ գերքը չեղու ժամանակը չէ:

«Եզիր այն գիւնարի պէտ, — գրում էր նա, — որը նայնիսկ կարցրած դիրքն—

բում իր պարտն է կատարում: Երեք դու-
քա առաջատար դիրքից դուքս մզուհու,
դարձեալ մնա՝ քա տեղում եւ օգնիր քա
խորհրդով: Սեղմիր կոկորդի եւ այգալեւ
պատիր ու դեռ օգնիր քա լուսեթամբ:
Հայրենասէրի քանքիրը երբեք ապարդիւն
չեն: Նրա խօսքը, նրա ներկայութիւնը,
նրա դիմախաղը, նրա աղեակը, նրա
լուսեթամբը, նրա համբերատարութիւնը,
նրա զնալ-գալը օրհնեալ ներգործումներ
են: Ինչպէս որոշ դեղեր, որ առանց հա-
մի ու դիպչելու, միայն հոտով են բու-
ժում, այգալեւ էլ ազգում է իսկական
բարի վարքը նաեւ հեռուից ու քաջատ-
ցի մէջ:

Այնուհետեւ, Սենեկան գրեց «Միսի-
թարմէ գծախորհուրդան», «Նախագաւ-
շացում», «Նամակներ կեանքի մասին»
«Նամակներ կեանքի մասին» (7 գլու-
քից) երկերը: Վերջին երկում ուշագրաւ
են հետեւեալ առդերը.

«Ստրանկ էլ քեզ նման մարդ է, յա-
նախ էլ երեւի նոյնիսկ քեզից աւելի
լաւ: Միայն բարոյական արժէքը կարող
է չափանիշ լինել մարդկանց դասերի
բաժանելու համար»:

(2 թ. մեռաւ Բուրուս Աֆրանիուսը,
ինչ որ ծանրացրեց Սենեկայի վիճակը:
Նրա համար դժուար էր հակառակորդնե-
րին մենակ դիմադրելը: Աւստի՝ ներկա-
յացաւ Ներոնին եւ խնդրեց իրեն արձա-
կել իր պարտականութիւններից: Ներոնը
խնդրանքը մերժեց եւ արցունքներով ու
ողջագործումով հաւատարմացրեց, թէ չա-
րունակում է բարեացակամ լինել նրա
հանդէպ: Բայց Սենեկան անփորձ չէր եւ
զիտէր, թէ այդ պայմաններում ինչ
պէտք է անել. նա լիովին մի կողմ քաշ-
եց արթունքի դրժերից ու հանրային
կեանքից, իր երկրորդ կնոջ հետ մեծ
մասամբ բնակուելով գիւղական կալ-
ւածում, միայն սեփական գրական ու-
սումնասիրութիւններով ապրելու համար:
Դա ոչ ուշադրանքով հրաժարական էր
հանդիսանում:

Այդ ժամանակ, Սենեկան գրեց «Իմ-
նամիտի կեանքի մասին» երկը, 63-65

թուականներին՝ 7 մասանոց բնագիտա-
կան երկը, ստոյիկեան աղբիւրների,
մտնաւանդ Պոսելյոնիոսի երկերի օգ-
տագործումով: Նոյն ժամանակ գրեց մի
հետեւողական՝ ամբողջական բարոյագի-
տական աշխատութիւն, որից միայն քիչ-
քանքներ են մնացել: Իսկ «Նախապաշար-
մունքների մասին» երկում բացառապէս
աստուածաբանական ու կրօնական հար-
ցեր էր արծարծում, իրականում բազ-
մաստուածութեան տեղ միաստուածու-
թեան պաշտպանը առաջ քշելով: Վեր-
ջապէս գրուեցին «Նամակներ Լուկիլիու-
սին» (124) և «Լուկիլիուս կրտսերը Միցի-
լիայի կառավարիչ էր եւ Սենեկայի՝ փի-
լոսոփայութեամբ հետաքրքրուող բարե-
կամներից: Նամակները, ինչպէս միւս բո-
լոր դէպքերում, ձեռի համար էին այդ-
պէս կոչւում: Իրականում դրանք բարո-
յագիտական շարադրանքներ են ալլեւալլ
նիւթերի շուրջ:

(3 թ. Ապրիլին կալուստիոն Պի-
գոնը իր համարակիցների հետ դաւադու-
թիւն կազմակերպեց Ներոնի դէմ, բայց
մասնակց ու բռնուեց: Փանի որ Պիգոնը
Սենեկայի մերձակոթ ծանօթներից էր,
կոտորած առաջ եկաւ վերջինիս իրազեկու-
թեան մասին, մտնաւանդ՝ որ յանկարծ,
այդ ծրագրաւ հարուածի օրը նա գիւ-
ղեց Հռոմ էր վերադարձել: Երկար օրն-
նութիւն չեղաւ եւ Ներոնը չպաշտպանեց
հօր երբեմնի բարեկամին, հաշուի չառաւ
նրա յայտարարութիւնն ու ինքնաբերա-
բացումը եւ շտապ կոտորով մահուան
մէջ առաւ: Սենեկան պէտք է բնորոշ
պատմի ձեռք եւ ինքը ի կատար ածէր:
Նա նա երակները կոտորուեց ու տրեւո-
թեամբ դիմաւորեց մահուան, ինչպէս
վկայում է պատմութիւնը:

Փիլոսոփայութեան պատմաբան-
ները Սենեկային համարում են ընտրողա-
պաշտ (էկլիկտիկ) մի մտածող, որն իր
սեփական փիլիսոփայական համակարգը
չի մշակել: Պէտք է տեսնել, որ Սենեկան
դիտակցել է այդ բանը եւ բնաւ պակա-
սութիւն չի համարել: Նա Լուկիլիուսին
յղած նամակներից մէկում գրել է հետեւե-
լալը.

«Ամեն մի նշմարիտ խօսք, միեւնոյն է՝ թէ ով է տանի, նաեւ իմ հոգեւոր սեփականութիւնն է»:

Նա իր երկերում երախտադիտութեամբ է յիշել այն բոլոր մարդկանց, ուրիշ իր համար օրինակ են ծառայել իրեն եւ ուսուցիչ: Ընդամեն իր համակրանքը չի կապել համակարգերին, այլ կապել է մարդկանց ու այն մտքերին, որոնք ինքը արժանաւոր եւ ուսանելի է համարել: Եւ առհասարակ՝ Սենեկան զարմանալի ջերմութեամբ է խօսում անցեալ ու դալիք մարդկային սերունդներին մասին, այնքան լայնամիտ ու լայն նախն է:

«Ես ոչինչ չեմ վերագրել ինձ, — գրել է նա, — ես ամուսնիք չեմ կրում: Ես աւելի շատ վստահում եմ մեծ մարդկանց զատուածութեանը, ոակայն որոշ քանիքի մասին իմ սեփականեմ եմ վերապահում ինձ»:

Սենեկայի համար երակէտ էր ծառայում, միաժամանակ, նաեւ ստոյնկեան այն դրոյթը, թէ՛ «Իմաստունը դրսից եկող աչ մի բանից չի թշուառանայ: Ազնու նկարագիրը, որին հակասագիրը շըռմեցնում է, մեծ է նաեւ փառք մեջ»: Պարզ առած, բարեացակամ, անխորակաւ, հաշտարար ու բնարդական ոգին յատուկ է Սենեկայի մտածողութեանը:

Սենեկայի բարոյագիտական փիլիսոփայութիւնը բնորոշում է կեանքի բազմաթիւ կողմեր: Նա դրադուել է անհատ մարդու առօրեայ ապրելակերպի, կեանքի շաղկապներին, նպատակի, պայքարի, ճանապարհի եւ կատարելագործման հարցերով: Նա դրադուել է մարդկային հասարակութեան կառուցուածքով, միայնակութեան ու բնկերութեան, մարդասիրութեան եւ պետութեան հարցերով: Վերջապէս, Սենեկան դրադուել է տեղեկական հարցերով, բայց առաւել լայն է, եթէ ոչ քաջատուղէս, բարոյագիտական նկատառումներով: Մասնակ է իր միտքերը շարադրել է բնութեան, Աստուծոյ եւ հոգու մասին:

Թէեւ մինչեւ Հիմա մի շարք առիթներ եղան Սենեկայի մտքերն ամփոփող ասույթներից մէջըրումներ անելու հա-

մար, աւելորդ չէ աւելացնել եւ ուրիշ մէջըրումներ, պարզ հետաքրքրութեան կարգով:

Առաջ քաշելով այն դրոյթը, թէ մարդու կեանքը այնքան էլ կարճ չէ, միայն պէտք է այն իմաստութեամբ վարել իմանալ, Սենեկան ասում է այսպիսի մի բան.

«Միայն նրանք են ապրում ազատ ժամանակ, ովքեր իրենց իմաստութեան են նուիրում: Միայն նրանք են ապրում իսկապէս, քանի որ ա՛յ միայն իրենց ապրելու ժամանակն են լաւ գործածում, այլեւ իրացնում են քոյր ժամանակները: Նրանցից առաջ ապրում տարիները եւս նրանց են պատկանում: Եթէ մենք լիովին երախտաւոր չլինենք՝ այն նշանաւոր հաւատացանքներ մեզ համար ծընուել եւ մեզ համար նշանաւոր կեանքի աղին պատրաստել: Դեպի այն հաշտալիքը, ինչ որ խաւարից լոյս է մղում, մեզ տանում է մէկ ուղի: Եւ եթէ մենք ուզում ենք հասնել մարդկային անցողականութեան օղակներից հեռու բարձր իմաստին, կարող ենք քաւական ժամանակը քրտնել: Մենք կարող ենք վիճել Սոկրատեսի հետ, Կարնեադի հետ ստարկուսել, հանգիստ ապրել Էպիկուրի հետ, ստոյնիկների նման մարդկային քնաբիւրը յաղթանակել ու նրանց սահմաններից դուրս ցիւնիկների հետ հեռու գնալ, քանզի բնութիւնը մեզ քայլ է տալիս, որ մենք իրեն եզրագրայրներ ամեն ժամանակի մէջ շարժուելով: Ինչպէս մենք չըպետէ վայրկեանի բռնացիկութիւնից ու կարճատեւութիւնից ազատուենք եւ անբողոք հոգով յանձնուենք յաւերժական անշաղկապութեանը, որը մեզ լաւագոյն մարդկանց հետ միաւորում է»:

Ույախութեան կապուցութեամբ, Սենեկան ասում է.

«Ով իր անեցածը քաւականալիքաւարար չի համարում՝ դժբախտ է, եթէ նույնիսկ ամբողջ աշխարհի սէրը լինի: Ով իրեն քոս հնարաւորիմ երջանիկ չի գտում՝ թշուառ է, եթէ ամբողջ աշխարհն էլ կառավարի: Փաւգի երջանիկ չէ նա, ով ինքը դրանում համագումար չէ»:

Սենեկան ծագում է մարդկանց ու պետությունների երեւութական մեծութիւնը, — «Մենք մեծ ենք համարում, որովհետեւ ինքներս փոքր ենք. քանզի շատ բաներ իրենց սեփական էութեան ուժով չեն նշանակալից, այլ՝ որովհետեւ մենք փոքրում ենք կանգնած»։ Մարդկային կեանքում էականը հողային ու հասարակական շինարարութեան է։ «Նախնայինը կան, որ ժողովուրդների ու քաղաքների են իշխում, քայքայ շատ քիչներն է, որ իշխում են իրենց»։

Սենեկան իր մեկուսացումը կապակցութեամբ մի տեղ գրում է.

«Ես ոչ միայն մարդկանցից եմ մեկուսացել, այլեւ ու ամենից առաջ իմ սեփական գործերից։ Ես գալիս սերունդների գործն եմ անում։ Նրանց համար ես որոշ բաներ եմ գրում, որ գուցէ նրանց օգտակար լինի։ Թղթին եմ յանձնում պոստառու մախազդու շարունակ, միաժամանակ ազդու զինքների զեղատոմսեր։ Նրանց աւել իմ սեփական վերքերի վրայ եմ փորձել, եւ եթէ չեն բուժել՝ գոնէ աւելի չեն ծանրացրել»։

Հասարակութեան մէջ ապրող իմաստասէր մարդուն խորհուրդ տալով խուսափել վատ օրինակներից, Սենեկան գրում է.

«Դու պէտք է ոչ նրանց միանաս, ոչ էլ անես, այլ երկու ծայրայեղութիւններից էլ պաշտպանուես։ Դու չես կարող չարերին նմանուել, որովհետեւ նրանք շատ են, եւ չես էլ կարող ընդհանրութեան թշնամին դառնալ, որովհետեւ նրա հետ ընդհանուր ոչինչ չունես»։

Ըն ապա՝

«Իմաստունը գայրոյթ չի գցում սր-խալուզների դէմ։ Նա գիտի, որ ոչ մի մարդ իմաստուն չի ծնւում, այլ նախ պէտք է դառնայ։ Քանի որ մա կեանքը ճանաչում է, ապա գիտի նաեւ, որ բոլոր ժամանակներում էլ շատ քիչ իմաստուններ են եղել։ Բայց խելացին չի կարող բնութեամբ չար լինել»։

Մի այլ տեղ աւելում է.

«Երբ ուրիշները լալիս են՝ իմաստունը չի լալիս, այլ օգնում է։ ... Ու-

րեմն, իմաստունը չի խղճում, այլ օգնում է եւ օգտակար լինում»։

Նույնքանությունների մասին խոսելիս աւելում է.

«Արարել պէտք է ինքն իր համար խօսի, իսկ մենք պէտք է լռենք», կամ՝ «Մեծ սրտի համար փորձաքարը չի կոչւում տալ եւ կորցնել, այլ՝ կորցնել եւ դրանով հանդերձ նորից տալ»։

Հասարակութեան ու պետութեան կապակցութեամբ, Սենեկան աւելում է, որ Հասարակութեանը դուրս մարդը աւազակների տար է, զոր, թայլ ու անօդ-նակուն։ Միւս կենդանիները ինքնապաշտպանութեան աւելի շատ միջոցներ ունեն, իսկ մարդկանց զերկու բան է նուիրել բնութիւնը՝ բանականութիւնը եւ համայնական ոգին։ Բացարկիւղով պետութեան էությունը, սեփականութեան ու ընդհանուր բարիքի հակադրման իրողութիւնը, Սենեկան շեշտում է, թէ՛ «ամբաժանելի բարիքները՝ խաղաղութիւնն ու ազատութիւնը հաւասարապէս պատկանում են իւրեք բոլորին եւ թէ՛ անհատին»։ Ուստի՝ իմաստունը գիտի, թէ ինչպէս է ապահովում այդ խաղաղութիւնն ու ազատութիւնը եւ «զրա համար երախտապարտ է իր պետութեան զեկակարին»։

Ինքնաւերջների ներդաշնանութեան իր խոչնդակն պատկերացումը շարադրելիս, Սենեկան գրում է, որ՝

«Ներդաշնանութիւնը ոչ միայն բարձր պատիւ է բերում, այլեւ ապահովութիւն. դա փայլեցնում է այն կայսրութիւնները, որտեղ իշխում է, եւ միաժամանակ նրանց ապահով երաշխիքն է։ Իսկ ինչի՞ մէջ է կայանում բռնակալութիւնը եւ պետութեան օրինական վարչների տալիքները։ Նրանց դիրքն ու իրաւասութիւնները նայենք եւ, միայն թէ՛ բռնակալները մոլեգնում են հանձնաժողով, իսկ վարիչները խիստ են վարում միայն այնտեղ, որտեղ հիմք կայ եւ որտեղ անկարելի է խուսափել»։

Սենեկան գրաւում է նաեւ, ինչպէս առուեց, բնութեան, Աստուծոյ եւ հողու հարցերով։

«Ի՞նչ բան է Աստուծոյ։ Համայնաբար՝ հայիմ ոգի։ Ի՞նչ բան է Աստուծոյ։ Այն

ամենը, ինչ որ տեսնում ես եւ չես տեսնում: ... Եւ Երբ եւ Աստուծու մէջը եւս քեան տարբերութիւնը: Մեր մէջ լատագոյն մասը հոգիին է, իսկ մա այլ բան չէ, քան հոգի: Նա կատարեալ բանակաւութիւնն է:

Մի այլ տեղ՝

«Աստուծու պատկերն էք փնտռում: Պատկերացրէ՛ք նրան մեծ եւ խաղաղ, մեղմ հանդիսաւորութեամբ ու արժանապատուութեամբ, իբրեւ քարեկամի, որ ձեզ մօտ է: Նա չի կամենում զոհեր եւ ոչ էլ արեան հեղեղներ՝ իբրեւ պաշտամունքի արտայայտութիւն, ուրեմն՝ ինչպէ՛ս կարող է ուրախանալ անմեղ էակներին սպանողից: Նա կամենում է մեզուր սիրտ եւ բարւոյ իսկական, ազնիւ կամէ: Մենք չպէտք է նրա համար հակայական քարերից տանձարներ կառուցենք. ամէն ոք պէտք է իր սեփական կրծքում նրա համար զոհասեղան կանգնեցնի»:

Եւ ապա՝

«Ի՞նքեք կամենում եմք երկրորդ կարգի փոքր աստուածների ամբողջ քաղաութեան պաշտամունքը, որոնք երկար ժամանակի շնորհաբերում արդէն վազուց են խորտակել նախապաշարումները, այն գիտակցութեամբ կատարել, որ դա անլի շուտ ատանդոյթի, քան իրական հիմքի վրայ է յենում»: «Աստուած ծառաների կտրիք չունի: Ինչի՞՞ համար: Զէ՛ որ նա ինքն է ծառայում մարդկանց ցեղին, որտեղ եւ ինչպէ՛ս կարող է»: «Երբեք անչիւր ազնիւ մարդու մէջ բնական է

Աստուած, թէ՛ եւ չգիտես նրա անունը»: *Վերջապէ՛ս, մէջբերենք մի քաղաածք հոգու վերաբերեալ.*

«Մենծութիւնն ու ազնուութիւնը մարդկանց հոգուց է: Հոգին չի հանդուրժում սահմաններ, քանի որ նրանք հենց Աստուծուն հաւասար կը լինէին: Նա նախ չի նախաւոր երկրային հայրենիք, մի եփեսոս կամ էլ Ալեքսանդրիա, կամ այն վայրերը, որոնք այսօր էլ դեռ թնակիչների թաղ կամ գեղեցկութեամբ կարող են գերազանցել նրանց: Նրա հայրենիքը ամբողջ տիեզերքն է, որքան էլ որ այն բարձր ու հեռու հասնի, ուր ծովեր կան եւ մայրաքաղաքներ ու օդային տարածութիւն, ուր մարդկանց ու աստուածների ուղորդները բաժանում ու միաժամանակ միացնում է, որի վրայ այնքան երկնային լոյսեր են դասաւորուած եւ այն ծառայութիւն են անում, ինչի որ կոչուած են: Ապա՝ հոգին չի ամփոփում որեւէ տարիքի մէջ: Բոլոր տարիքներն իմ առջեւ. ասում է նա, իմն են: Ոչ մի դար մեծ հոգիների առջեւ փակ չէ, ոչ մի ժամանակ մտքի համար անթափանց չէ: Երբ օրը գայ, որը աստուածայինն ու մարդկային կապը կը լուծի, եւ մարմնն թողնեմ այնտեղ, որտեղ մի ժամանակ գտել եմ: Ես գտել եմ: Ես ինքս կը վերադառնամ Աստուծուն: Հիմա էլ ես առանց նրա չեմ, սակայն ես տառապել եմ երկրային ճնշիչ կապանքների մէջ»:

(Եսր. 4)

Լ. ՄԿՐՏՉԵԱՆ

Լ Է Ո Փ Ո Լ Տ Լ Ա Պ Է Ց

ԳՐՈՂՆԵՐՈՒ ՃԱԿԱՏԱԳԻՐԸ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐՈՒ ԸՆԹԱՑՔԻՆ,

Հաշտացուց
ՔՆԱՐ ՃԻՆՊԱՇԵԱՆ

Կարենալ ղերութեւնը Համար յեղափոխութիւնները, անհրաժեշտ է անշուշտ ուսումնասիրել ժամանակի ընկերային եւ տնտեսական պայմանները, քաղաքական հաստատութիւններու կացութիւնը, բընականութեան պէտքերն ու յոյսերը, հակա-ընտրանիին դոյութիւնն ու յատկանիշները, զինուորական հակակշիռներուն ազդեցութիւնը եւ, ղերջապէս, այլ գաւառական ազդակներ, որոնցմէ կախում ունի յեղափոխական դադափարարանութեան յաջողութիւնը: Բայց զազափարարանութիւնը ինքը կը յենու առասպելի մը, եւ որպէսզի կարելի ըլլայ բժշկել զայն, հարկ է վերլուծել առասպելներու բնոյթը: Այս մէկը դուրս կ'իյնայ ներկայ յօդուածին սահմաններէն: Կը բուէ ըսել սակայն, որ Հիմնական արժեքափ մը գոյութիւն ունի առասպելի բժշկողութեան մէջ, որ կ'առնչուի յոյն փիլիսոփայ Եւհեմէրուին, որ առաջին անգամ ըլլալով փորձեց զըջանցել առասպելները իրեն պատմութիւն:

Հեկէլ եւ Մարքս եւս առասպելին նայեցան նոյն լոյսին ներքեւ:

Երկուքն ալ ուժգնօրէն ազդուած էին Լուսաւորութեան դարու արամարանական մօտեցումէն:

Մարքսի բժշկողութիւնը դադափարարանութեան՝ իրեն դիմակ մը, Կորեզ սերտակցութիւն ունի առասպելի ա'յն դիտակերպին հետ, ըստ որում անիկա

տլլ բան չէ, եթէ ոչ տեսակ մը ղիմազերծըւած «սխալ ղիտակցութիւն» (false consciousness):

Յրէօյա, Ժանկ, Յրէյըր եւ Մալի-նովսկի աւելի անդին անցան այս դիտակերպէն եւ նկատողութեան առին հոգեբանական եւ ընկերային նկարագիրը առասպելներուն:

Սորէլ յատկապէս դրուուեցաւ անոնց քաղաքական դերէն:

Քասսիէր, նոր-քանդեան փիլիսոփայութեամբ ուսումնասիրեց անոնց կապը լեզուին եւ երկրաշրջանին հետ:

Մըրչիս Էլիատ եւ Ժոզէֆ Քամփպէլ ղերլուծեցին անոնց պաշտօնները քաղաքական դեւոնի վրայ, սկսելով Ժանկի ա'յն տեսութեանէն, որուն Համաձայն առասպելները ժողովրդային երազներ են:

Լեփի-Սթրաուս յատկօրէն մերժեց այն դադափարը, թէ զանոնք կարելի է մեկնարանել «ճշմարտութեան» տուեալներուն վրայ եւ առաջարկեց «ներդաշնակութեան» բժշկողութիւնը իր կառուցողական բժշկողութիւն մէջ: Այս մօտեցումով առանպելները կը ղիտուին ընկերային իրենց պաշտօնին լոյսին տակ եւ ոչ թէ պատմականօրէն, եւ անոնց «իմաստը» այլեւս յ'առնչուի «իրականութեան» հարցին: Կարելի է առարկել, որ որեւէ փիլիսոփայական մօտեցում ի վերջոյ պիտի յանդի «մեկնարանական շրջանակին», բայց առիւիւ չի հշանակեր անշուշտ, թէ

մարդ կրնայ խուսափել փրկափայլական տուժանքների, նույնիսկ առասպելին ամենէն անհարազատ մարդարանական բմբռնումով: Երկուութիւնը կրնայ ըլլալ յստակ կամ անորոշ, բայց, բոլոր պարագաներուն, անիկա գոյութիւն ունի: Ներդաշնակ կամ ոչ, առասպելը պիտի նկատուի իբրեւ խաբկանք մը, կամ աւելի քան խորունկ իրականութիւն մը, համաձայն իր պատմոյն, կամ համաձայն այն իրականութեան, որ անիկա կրնայ անհրաժեշտ նկատուիլ կամ ոչ:

Հարցը աւելի յստակ եւ որոշ կը դառնայ, երբ նկատի առնենք առասպելին եւ գրականութեան միջեւ գոյութիւն ունեցող կապը, որ աւելի քան առնչուած է յեղափոխութեան առասպելին եւ գրականութեան միջեւ գոյութիւն ունեցող կապին: Առասպելի ըմբռնութիւնը, որ կը մեկնարանուի թէ՛ իբրեւ սխալմութեւ թէ՛ իբրեւ խոստանք խորհրդանշելու բարոյականութեան, գեղագիտութեան եւ գոյականական ընտրութիւններու, աւելի քան կ'արդարացնէ կեանքին ձեռնարկ մը տալու: Առասպելութիւնը, որ յատկանշական է յատկապէս գրականութեան մէջ: Այս է ճշմարտութիւնը, որովհետեւ գրականութիւնը առանձնապէս մխրճուած է առասպելին կողմէ հետապնդուած սկիզբին եւ աւարտին մէջ: Ինչպէս ձոն Արմաթրոնկ կ'ըսէ՝

«Առասպելները ամենէն աւելի ճշգրիտ միջոցներն են, որ մարդկային միտքը տրամադրած է իբրեւ չափանիշ, ճիշդագոյնիւ համար ինքն իր անչափելիութիւնը բարդ կառոյցը եւ պարունակութիւնը: Անոնք իմանալու թանձրացումը տեղեկական ձեւերով են... Մարդիկ առասպելներ կը ստեղծեն, արմատներն են մեր մտային կեանքին բարդութիւնները կը պահանջեն աւելի մակերեսային եւ չիւրիս արտայայտամիջոցներ. քան այն՝ որ վերացական խօսքով կը տրամադրուի: Ըլլալով անկարող եւ մթնայն մարդիկ մէջ, վերացականութիւնները հակուում ունին ման գրականութիւնը ստեղծելու»:

Արեւմտեան մարքոստ ու Բեփիգիս-

ճիստ դրաղէտներ, ինչպէս Րոսէ Կարոտի եւ Էրնսթ Ֆելլը, կ'ընդունին այս հայեցակէտը, հակառակ անոր, որ անոնք աւելի դրական մտեցում ունին մարքոստի փորձառական օրէնքներուն:

Կարոտի կը գրէր, թէ առասպելին ստեղծումը զինական պաշտօնն է արուեստին, Հոմերոսէն մինչեւ Սերվանթես, եւ Կեօքի «Ֆաուստ»-էն մինչեւ Կոքի «Մայրը», հարցադրումն էր զննել աշխարհը եւ միաժամանակ մարտահրաւերի կը կանչէ աշխարհի կարգ ու արդքը, հերոսական մտապատկեր անունով, գործարկ կերտած է բոլոր ժամանակներուն, ի խնդիր իր մականազարդի եւ արագային»:

Վերոյիշեալ մէջբերումը ընելով, իր «Արուեստը ընդդէմ գաղափարաբանութեան» գործին մէջ, Էրնսթ Ֆելլը «Երկուստեւ կը համաձայնի անոր հետ», միայն աւելցնելով, որ առասպելին ստեղծումը միակ հիմնական պաշտօնն է արուեստին ալ՝ «արուեստը կրնայ իրագործել իր պաշտօններէն մէկը — քննադատել գոյակիւնակը (status-quo)՝ զգտագործելով առասպելը, բայց միաժամանակ նոյնքան կը յաջողի՝ օգտագործելով «Երկարացի անուններ»-ը, «Մատամ Պոլարի» եւ «Անոնք Քարենիման» բոլորն ալ ինքի կը թուի, թէ ամբողջապէս հետու են որեւէ առասպելական հերոս ունենալէ): Հակադրաբար Ֆելլըի, Րոյան Պարթ, միախառնելով նշանաբանութիւնն ու մարքոստը, կը կեդրոնանայ առասպելի օրինականացման պատմոյն վրայ, որ կը թափանցէ «բաղանջի» մշակութիւնն, կը մթադունէ քաղաքի իրականութիւնը եւ կը փորձէ քաղաքիկ դոյն, որպէսզի յուճարացնէ գոյակիւնակը:

Յեղափոխական ընկերութիւն մը պէտք չունի որեւէ առասպելի, որ պիտի ստեղծէ իր իսկ առասպելացումն պատկերը: Փարիզի այս հակաաւարական «ժողովրդական» համար առասպելացումի աշխատանքը պարզապէս «բաղանջի» գաղափարին կեդրոնականութիւնները խորտակելու պարագան է: Չմայնքի առասպելը ոչ-անհրաժեշտ է»

(«Left-wing myth is inessential»):

Հոս է, որ Մարքսիզ կը միանայ Պարթի:

Առաջինը պատրաստ է զործադրելու լայնամտութեան ըմբռնումը միայն մասին համար, մինչ Երկրորդը կը պորձագրէ առասպելին ըմբռնումը (իր կեղծ թմաստով) միայն աջին համար: Երկուքն ալ զանց կ'անեն ո՛չ միայն քանդեան իւնիվերսալները (universals), այլեւ մարդուն եւ պատմութեան նկատմամբ Մարքսի ունեցած կարգ մը սեփական աշխարհայեացքները, իրենց յայտուածն եւ գիտնադիտական մանիքականութիւնն տարուած: Կարելի չէ ըմբռնել, թէ ինչպէս որեւէ անձ, որ լրջօրէն կ'աշխատէ է ներկայ առասպելներու հարցով, կը բնայ անտեսել յեղափոխութեան առասպելը:

Պարթի նման «Հակաստալինական»ի մը հետ, որ զանց կ'անէ ստալինական առասպելը իբրեւ «ոչ-անհրաժեշտ» պայման, մարդ իսկապէս որ պէտք չունի խռովարարութեան (agitprop) անցնելու աւանդական ստալինական ավարտք-չիֆիին, յաւերժացնելու համար առասպելը:

Պարթի նման «Հակաստալինական»ի մը հետ, որ զանց կ'անէ ստալինական առասպելը իբրեւ «ոչ-անհրաժեշտ» պայման, մարդ իսկապէս որ պէտք չունի խռովարարութեան (agitprop) անցնելու աւանդական ստալինական ավարտք-չիֆիին, յաւերժացնելու համար առասպելը:

Զարակողմեան մտաւորականին խեղաթիւրեալ կուրուքները բաւական է՝ հասկնալի դարձնելու համար այլ տուեալ մը, որով կը գոյատեւէ առասպելը. անհրաժեշտութիւնը հասկնալի դարձնելու քրեւտն, երբ մարդարէութիւնը կը ձախողի (զոր աւելի առաջ կ'ունենայ ձեռքի-կէրի ողողեցութիւնը՝ ակնարկելով Փրոֆ. Ծէսթինկէրի այս նիւթին շուրջ՝ դրած գրքին) եւ Պարթ, եւ Կարոտի, հակառակ առասպելին մասին իրենց ունեցած բարամբերտ հայեցակէտերուն, զաղափարաբանական դիմացունքները կը բաժնեն անոր հանդէպ. առաջինին հա-

մար անիկա ժխտական է, որովհետեւ կ'օրէն պահելու «քաղքենի» գոյափոխակը, երկրորդին համար դրական է, որովհետեւ փոփոխութիւն կը մտցնէ նոյն այդ գոյափոխակին մէջ: Վերեւ յայտնուած երկու կարծիքներն ալ ուրիշ բան չեն տար, եթէ ոչ երկու ալ մտաւորականներուն գեռեւս յեղափոխական առասպելին բանտարկեալները ըլլալու հանգամանքը, այնքան ասէն, որ անոնք պատրաստ են ըստ ինքեան (per se) խռովականացնելու փոփոխութիւնը, քան զայն գիտելու ինքն իր արժանիքներուն մէջ:

Այս ձեւով դիտուած, յեղափոխութիւնը կը կորսնցնէ իր առասպելական նկարագիրը եւ կը վերածուի քաղաքական ու ընկերային փոփոխութիւններու հարցի մը, որ կ'արժեւորուի իր վատնումներով եւ հետեւանքներուն հիմամբ: Զայն կարելի է գիտել նաեւ ոչ իբրեւ միայն քաղաքական եւ ընկերային փոփոխութեան մեքանիզմ (ինչ որ ընդհանրապէս կը կատարուի) այլ իբրեւ բարդ գործունէութիւն, ուր կարգ մը վարչա-մեքանիզմներ եւ գործակալներ պէտք փոփոխութեան կ'ենթարկուին, մինչ այլ տեղեր փոփոխութիւնը կ'արգիլուի կամ կը յապաղի: Վիճելի է, օրինակ, որ առանց յեղափոխութեան, ճարտարարուեստը աւելի արագ պիտի զարգանար Ծրանայի մէջ, կամ՝ առանց անոր Պիլի Բարեկարգութիւնը (Reform Bill) աւելի կանոնաւոր գործադրութեան պիտի դրուէր Անգլիոյ մէջ: Նոյնպէս, առանց Հոկտեմբերեան Յեղափոխութեան՝ օթախաւի գրութիւնը պիտի տկարանար եւ ոչ թէ զօրանար Ռուսիոյ մէջ (որուն պիտի հետեւէին բոլոր պետականացուած հաստատութիւններու պարագաները, գիւղատնտեսութեան մինչեւ օրէնքի իշխանութիւնը): Երբ Քիւս Բոնաբարտի, վրէժ կը լուծէ: Բոլոր երկրներու մէջ, ուր մեծ յեղափոխութիւններ տեղի ունեցած են, եւ կամ յեղափոխական մեծ փոփոխութիւններ ներմուծուած, շարունակականութիւնը կը վերահաստատէ ինքզինք աւելի ուժգնօրէն, որոշ ժամանակ մը ետք: Թերեւ-

ըբս ղիսւհաւառադտեղու համար իրենց ինքնութիւնը, ինքզոք առարկայ ընկերութիւնները աւելի քան մօտիկ ձեւով կը կարծիք իրենց աւանդութիւններուն, երբ իրենց ձգարկութեանը կ'ընդմիտուէ յետգափոխական զատմանով մը։ Այս պարագան, աշխուժացնէի աւելի՝ կը խափանէ այդ աւանդութիւններուն մէջ կասեցնելիք փոփոխութիւնը, որ արդէն իսկ զարգացում է։ Անխիակ նոյնպէս կը թալանէ այդ ընկերութիւններուն ուղղայնաձեւութիւնը, ինչպէս նաեւ ընթացք հուն տայ՝ չեղանկու միւս փողոցափոխներուն հանդէպ՝ քարեկաւանութիւնները մշակելու յանգրդիկական մասնաշխատութիւնները։

Այսուհանդերձ, ամէնէն կարեւոր ազդեակը, որ կը ներկայացնուի այս Հասարական թուականներու (millenarian) յեղափոխութիւններուն կողմէ, թերեւս յեղափոխական ազդեակաբարանութեան եւ Իսթոփային ներմուծումն է ինքնին: Այսինքն՝ յեղափոխութեան կողմէ Հիմնելուած նոր Հեղինակութիւնը իր գոյութիւնը կը պարտի Ինթոփայի գործադրութեան, որ ինքնին կը նշանակէ յատենական յեղափոխութիւն աշխարհաւսման, որ կը գոյատեւէ Ինթոփայի դատարանը, կամ աշխարհաւսման, որ անիկա զոտարբնուած չէ նոր մեկնաբանութիւններով:

Բայց վտարվե՞ն ձեր դատուիւր ահա-
նեւորե՞ն դժուար է. առիդա կ'ենթադրէ
յեղափոխական օրէնսդրութիւն, որ կը
բաժնորացնէ ազգայնը «գոնար» յեղա-
փոխութեանս: Բնական պայմաններու
ստեղծութիւն գինիւ շատ բարձր կը վճար-
ւի: Ֆրանսայի մէջ զբանակատե՞թան
իշխանութիւնը վերջ գտաւ Թեմիստորի
և Գրուսէթի չնտ եւ միայն յայտնիութեան
կան պատշաճազմներն ու Բսքարաիոնն
էին, որ Հաստատացին եղափոխական
հաստատուելութիւնը: Այնպէս զարդ
դասակարգի մը չ'իմնեմք (Համայնայն
Ինթոլիք) առեւ զան կը դժուարացնէ
ընկերութիւններու մէջ յեղափոխական
փոփոխութեան կանգնեմք, անո՛ր հա-
մար մնաւանդ, որ դադարաբարբան
թիւնը ինքը կ'օրինականա՞նք ո՛չ միայն
մէկ հեղինակութեան, այլեւ զանազան

երկրներն աչք մէջէ առնել հեղինակութիւններու երեսուժը, իբրեւ հիմք միջադպրոցի շարժումին: Ստալինի իշխանութեան ներքեւ պարտադիր համայնացումները, և Մեծ եղբն ու Մշակութային Յեղափոխութիւնը՝ Մոսկոյ իշխանութեան օրօք, պարզապէս օրինակներն են այն չափանիշներուն, որոնք միջոցով կը դրոշմադրուին իւրօրինակ շարունակական յեղափոխութեան մը ընդմէջէն: Շարունակականութեան և փոփոխութեան տրամախառնութիւնը, համաժամյն եղափոխական ու յեղափոխական ընկալումներու՝ առբերել նկարագիր կը պարսպեն:

Հազարական թուականներու յեղափոխական արեւելիքն ու հետեւանքները ակնհայտօրէն կը հակադրուին յեղափոխական մտաւորականութեան տանձաժողովներուն: Եռասկի է, որ այդ մտաւորականութիւնը, ստանց քաջառութեան զուն է հզաժ յեղափոխութեան, եւ թիւրախը՝ լուծարքի, իրեն ընկերային մէկ խորաւորում: Յեղափոխութիւնը կը բռնդդրէր ո՛չ միայն իր զաւակները, այլեւ՝ իր հայրերը. աւելին. նաեւ իր թոռները, եթէ այս վերջինները մտքի անկասութիւնի ցուցաբերեն: Գրողներ, որոնք մէկ թոփախով անձմ մտաւորականութիւնը ինք մտաք կը հազարեն, յանկարծ իրաւականութենէն նչլոյ մը կը տեսնեն եւ Կ. Կոստանտինու, կը տխրին գրել հակա-Ինքնօր փիաները Երպանքը կը փոխակերպուին մղմանանքներու, շահագործումը չ'ախտանար եւ ճնշումը կը ծանրանայ, ապափքաւ երբեք: Ինչ կը վերաբերի միջապաշար նացիստին, պէտք է ուշադրութիւն դարձնել Սիեռ-սոփոա քանակմանը քաղաք-միջերեքի, օրինակ, ունիդրիւրը/Թիւրքման ձայնափառիկ կաշտը, կամ ալեւաճն ուսումնասիրել այն իրականութիւնը, Կար «Տրուպա Յարաւոյ» (ժողովարարները) քարեկամութիւնը) խորհրդային Մեքսիկային խորհրդարէր կառադի հակափառանգութեան է:

Դ. ԿԱՍՊՐԱՆ

Երբ նկատի առնենք, որ յեղածվարտան
կան շարժումներու եւ յեղածվարտան
կան վարձարարներու առկա : Երբ որ յեղածվարտան

նակատագիրը կը վտանգուի, եւ պարկեշտութիւնը կը ստիպէ ըսել, որ յեղափոխութիւնը ինքը յաճախ գործիք դարձած է անոնց խորտակումին մէջ, տխուր եղբարակացութիւն մը կը պարտադրէ ինքզինքին նոյնիսկ անոնց, որ տակաւին կը շարունակեն հաւատարիմ մնալ Իւթոփիային:

«Սորվեցանք, որ մարտը Իւթոփիային մղելու գաղափարը քարայրաժողովուն կ'առաջնորդէ, բայց մենք մնայնապէս գիտենք, որ առանց Իւթոփիայի պատկերին ապրիլ՝ կը մնանակ մահաւոր սպառնալու արեւմտեայ իրականութեամբ: Եթէ մը կա՞յ արդեօք մեզի, խորագիտած ճամբայ մը՝ մարտերը զեկալարուած յայտի մը առաջնորդողը»:

Ուրիշներ դեռեւս կը հաւատան «Իւթոփիայի քեզմարտութեան»: «Իւթոփիան չէ զժառանգութիւնը, բայց անիկա այնքան չէ նաեւ սուտը կամ պատրանքը»:

Անկերեւորէն, քաղաքական երեւակայութիւնը անձնաւորող որոշ տեղարի մը համար, Իւթոփիայի վրայ յարձակում գործել, ինչպէս դիտել կու տայ Թոմաս Մոշար, դրեթէ նոյն իմաստը ունի, ինչ որ երազներ դառնալարուելը: Այս մէկը ճիշդ է յատկապէս յեղափոխական արժատականներու համար, որոնք իրականութեան Իւթոփիայի տեսլականը անհաշտ են, որ իտալացի կարգ մը «նոր յեղափոխականներու» նման, ներկայիս կը գործադրեն «յայտնատեսական ռազմավարութիւնը», իրականացնելու համար Իւթոփիական իրենց երազները: Այսպէսով կը ստացուի նեղ-Իւթոփիա մը չափաւորականներուն, եւ լայն-Իւթոփիա մը՝ արժատականներուն համար:

Բայց այն ատեն, երբ 1984 թուականը եւ Տոմովոյի աղօտին հորիզոնին վերայ, հարցը Իւթոփիան ազատելուն մէջ պիտի չկայանայ այլեւս, այլ պիտի ըլլայ մարդոց ազատագրումը՝ քաղաքականութեան իւթոփիական մօտեցումի հետեւնեքէն: Ասիկա, ի հարկէ, չ'առաջնորդեր երեւակայութեան մահացումին. երեւակայութիւնը կրնայ մարդուիլ շատ մը տարբեր ձեւերով: Վերջին սկզբունքը պէտք է նոյնացնել յեղափոխու-

թեան հետ, ինչպէս ըրած է Էրնէսթ Գըլոխ: Իրապէս, երեւակայական ուժի կտրիք կայ, կարենալ իրարմէ անջատելու համար այդ երկուքը, — որոշ ժամանակամիջոցի մը ընթացքին նորոգուած յեղափոխական վիպականութիւնը եւ «նոր յեղափոխականներու» պատմեկան հաւատամքները: Հին Կտակարանը ընդէ, թէ «սուրբ տեսիլքի մարդկութիւնը կը կործանի»: Ասիկա ճիշդ է, բայց մենք պիտենք նոյնպէս, որ շափազանցուած տեսիլքով եւս մարդկութիւնը էլ կործանի: Ժամանակակից տեսանող մը պէտք է սնանի փրկութեան առաջնային զուգորդական կիրարկումներու անցնայի փորձառութեամբ, կրօնական թէ աշխարհիկ ըմբռնումով եւ, միաժամանակ, ի մտի ունենայ խիստ կարեւորութիւնը, թէ հնարաւոր է ներկայիս զայն միացնել արդիական թեքնոլոգիան եւ հակակշռել արդիական միջոցներով: Եթէ ճիշդ է, որ, ինչպէս Մաքս Ուէլլեր կ'ըսէ, «պատմական թուր փաստարկութիւնները ցոյց կու տան, որ մարդ պիտի չ'աւելնէ կարելիին՝ առանց ժամանակի օգնութեան, որուն թերաւ մի մասը մնայնապէս հասած է անկարելիին», նմանապէս ճիշդ է նաեւ, որ «անկարելիին» պէտք է հիմա սահմանել նուազ Իւթոփիական տեսլանքով, կոմ, ինչ որ նոյն բանն է, Իւթոփիայի ըմբռնումը պէտք է վերստին սահմանել, հետեւելով անոր գործադրումին վրայ մեր կազմած փորձառութեան ուղիին: Ասիկա կը նշանակէ՞ արդեօք իտալացի զոհել իրականութեան սիրոյն: Ո՛չ անպայման: Մարդկութիւնը տակաւին կը բաղկանայ ու պիտի բաղկանայ եւ Տոմ Քրիշթիներէ եւ Սանչո Փանչասներէ: Քաղաքական փրկիստփայլութիւն մը կամ գրական տեսութիւն մը, որ կը մերժէ մէկը կամ միւսը, ինքնին իւթոփիական պիտի չ'ըլլայ: Բայց տարբեր ժամանակներու, տարբեր տեսութիւններ ունեցան տարբեր ներշնչումներու որակն ու արժեքափոխում: Մեր ժամանակներուն, տարբեր Թոմաս Մուրի ժամանակէն, Իւթոփիան այլեւս չափանիշ չէ քաղաքական հասունութեան, այլ անիկա կը ներշնչէ միայն քաղաքականապէս տը-

Հասր: Քամփանէլլա իր Վերետու քաղա-
քին մէջ կը գրէր, թէ Քաշիարիւր ամբողջ
խնկաբացած է, իսկ Հրապարակ Մարքիւզ
կ'արձագանգէ անոր՝ գրելով ներկայ ժա-
մանակներու Վստայիմ հիւանդութեանց
բազմացումին մասին: Սակայն Քամփա-
նէլլան նաեւ առաջարկեց եօթը պատեր
կանգնել իր քաղաքին շուրջ (Պերլինի մէջ
միայն մէկ պատ կայ) պաշտպանելու հա-
մար Հպատակներուն արժանիքները,
մինչդեռ Մարքիւզ կը գրէ հաղատագրու-
միս եւ «ճնշում» արդելումին մասին:
Իրրեւ նուազագոյն պայման, կարելի է
յատակօրէն ըսել, որ մտային առողջու-
թեան սահմանումը, մերանալուած իւթո-
փայլին պարագային, հարկ է որ ըլլայ
տարբեր այն բոլոր սահմանումներէն, ո-
րոնք առաջարկուած են Քամփանէլլայի,
Մարքիւզի թէ Բ. Տ. Լիանկի կողմէ:

Որպէսզի կարելի ըլլայ պահպանել
Իւթոփիան, երբեմն զիտել կը տրուի, որ
հարկ է պահպանել ցնորքները, այնպէս՝
ինչպէս Սորէլ ըսած է. «ապագան կը
պատկանի անոնց, որոնք առկա ինք-
նակամ անոնց ցնորքները»: Սա-
կայն, արուեստական ցնորքները, ար-
ւեստական առասպելներու նման անար-
ժէք են, որուն Սորէլ ինք եւս դիտակ-
ցած է՝ արուեստական առասպելին տուած
իր սեփական գրողով: Եթէ հարցը ներ-
շնչումի մէջ կը կայանայ, յոյսը պէտք է
վաւերական ըլլայ, եւ ոչ թէ Հիմնուի
արուեստականօրէն ներմուծուած լուսա-
տեսութեան վրայ, որ կը սլայմանաւոր-
ւի ոլորտութեան փորձառութեան բերած
զերծնշումով: Այսուհանդերձ, որոշ ի-
մասնով եւ որոշ ժամանակի մը համար,
ապագան պատկանած է անոնց, որոնք

կորսնցուցած չեն տակաւին իրենց ցնորք-
ները, եւ որոնց Սորէլ հիացած է իբրեւ
առասպելէն ներշնչուածներ, — համայ-
նավարները եւ Ֆաշիստները: Կարճ ը-
սած՝ տակաւին տեսակի ապագան է,
որմէ վախնալու բոլոր պատճառները ու-
նին անոնք, որոնք չեն ուզեր իրենց յոյ-
սը Հիմնել ցնորքներու վրայ: Այն դրո-
ղները, որոնք ճաշակած են յեղափոխական
շարժումներով կրանուելու փորձառու-
թիւնը եւ որոնք յաճախ առասպելաբա-
նաւորողական արեւելումը կը միացնեն
քաղաքական միամտութեան, պէտք է ի-
րենք զիրենք պաշտպանեն նման հրապու-
րիչ տրամաբանութիւններէ: Իրենց ըն-
կերներուն ճակատագիրը, որոնք որդեգ-
րեցին յեղափոխական առասպելը, պէտք
է ազդարարութիւն մը ըլլայ կատարուած
այն բոլոր փորձերուն դէմ, զորս կրնան
ստնել դարձեալ տրամաբանական դար-
ձնելու եւ յաւերժացնելու համար այդ
առասպելը՝ ինքնակամ ցնորքներու մի-
ջոցաւ:

Այս պարագան կրնայ չազդել դրա-
կանութեան ճակատագրին, որ չարքաշ
բոյս մըն է, բայց կ'ազդէ իրենց գրող-
ներուն ճակատագրին, եւ անկասկած ազ-
ճամբով կը մնասէ համայն մարդկու-
թեան: Մեծ գրականութիւնները արդիւն-
ք են մեծ տառապանքներու, բայց առիկա
բուլ չէ, որ Սոյժենիցիներով կարելի է
արդարացնել կեդրոնացման ճամբորհե-
րու գոյութիւնը: Գրողներ, որոնք կը
խուսափին անկարելի ցնորքներէ եւ
բարոյադատական ինքնախաբէութիւննե-
րէ, մեծ օգտակարութիւն պիտի ունենան՝
1984 տարին դարձնելու համար յայտնա-
տեսական տարի մը:

(Շար. 7 եւ վերջ)

ԼԷՈՓՈՒՏ ԼԱՊԷՑ

ԽՕՍԲ՝

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԳԱՅԼԵՐՈՒՆ, ԲԱԴԵՐՈՒՆ,
ՃԱՐՊԱԿԱԼՄԱՆ ԵՒ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Տարիներ շարունակ գայլերի ոչնչացումը համարուել է ո՛չ ժխտելի փաստ, այլև ժողովրդատեսական վիթխարի նշանակութիւն ունեցող գործ: Սպաննուած ամէն ժի գայլի համար վճարուել է ժրջանակալին դրամադրութիւն: Գայլերի ցեղը համարուել է ոչնչացուած է: Թուով էր, թէ զբանով պիտի ապահովուան լինէր ո՛չ ժխտելի ընտանի, այլև վայրի սպանար կենդանիների անվտանգութիւնն ու աճը: Բայց առ ինչո՞ւ առնենք վիճակագրութիւնը ճշուած է ուղիղ հակառակ երևայթի մասին. եղբիւրների, եղջերուների, վայրի ոչխարների եւ այլերի ունը սպանակց կրճատուած է: Եւ դիտէ՞ք, թէ ինչու: Որովհետեւ պակասել է ջանակը նրանց հսկահան գիշարել գայլերի: Որովհետեւ գայլերի թաղակալութիւնը ծնել է ֆիզիքական ծուլութիւն, անբնական ճարպակալութեւ, մկանների թուլութիւն:

Եթէ ֆիզիքական ծուլութիւնը կարող է հասցնել այսօրինակ աղէտի, ապա ինչ կարող է անել մասաւոր ծուլութիւնը:

Ուրեմն գրականութեան զգայլերի, ասել է թէ դատական մեծութիւնների, որանց աւանդութիւնների մտովի զոչնչացումը՝ հաւաստուած է սեփական անձը մահացման դատապարտելու:

Եւ դրա առաջին ազդանշաններն արդէն առկայ են:

ՊԱՐՈՅՐ ՍԵՒԱՅ

Դրական հարցերու ու տագնապներու տեսն յաճախ կը ներկայանայ իմէր, քանի մը վեռական փորձառութիւններ թուղթին յանձնած ի՛նքն, Պաւլոյ Սեւակ, որ չորս տարի առաջ ու այս օրերուն «ինքնաշարժի արկածով» վազահասօրէն մեկնեցաւ կեանքէն, երբ կեանքը այնքան պէտք ունէր մտքի իւր քեզմնաւոր արկածախնդրութիւններուն:

Ի՞նչ կեանքի վերջին տասնամեակին, Սեւակ գրականութեան մասին ըստորագրեց շարք մը յօդուածներ, որոնցմէ մէկուն մէջ օգտագործած իր ամենէն գեղեցիկ պատկերներէն մէկը հաւանաբար վերի պատկերն է, զոր ամբողջ մը յիշեցուցած ենք իր յօդուածը եւ երկրորդ անգամ գայն ուշադրութեան յանձնելու հարկի մը տակ կը գտնուինք հիմա, գայլերուն ահաբեկիչ ներկայութիւնը հաշուի չառած եւ նովին բանիւ «մկանների թուլութիւն» մատնող նոր գիրքերու միապաղաղ ճապարկութիւնը հասկնալի դարձնելու մտքով:

Վերջին տարիներուն ընթերցողին տրուեցան շարք մը այնպիսի գիրքեր, որոնց «հեղինակներ» կարծես իրապէս «գրականութեան «գայլեր»», ասել է դատական մեծութիւնների» մօտէն քնաւ չեն անցած, կարծես քնաւ գիրք չեն կարդացած, ծանօթ չեն այն նուաճումներուն, որոնք պատճառ պիտի ըլլային անտարակայս, որ գրողները լրջացնեն իրենց էջերը կամ ար-

գիւն ընթերցողին հրամցած այս ըստ ամենայնի խոցելի գործերուն հրա-տարակութիւնը:

Զեմէ ըսել, որ կարդացած գիրքնուն արժէքը անպայման գերազան-ցող որակ մը պարտաւոր են բերել մօր գիրքերը. ասիկա ա՛յ հնարաւոր է եւ ա՛յ ալ անհրաժեշտ, այնուամենայնիւ, գիրքի մը հրատարակութիւնը արդարա-ցընող առնուազն արժանիք մը պէտք է ունենայ իւրաքանչիւր գիրք: Գիրքին չէ վերջին հաշուով 1975ին կարդալ այնպիսի էջեր, որոնք 1870ական թուական-ներու սովորական տաղաչափներուն անմակարդակ վաստակէ՛ն իսկ վար կը մնան, կա՛մ օրին տժգունած արձակագիրներուն տժգոյն թուղթերուն առջեւ՝ անգամ կը տժգունին:

Գրող մը բան մը գրելէ առաջ ու գիրք հրատարակելէ շա՛տ առաջ իր ժողովուրդին գրականութեան ամբողջ եկեղծ ներժծած եւ օտար ժողովուրդ-ներու առնուազն գլուխ-գործոցները կարդացած պէտք է ըլլայ, անոց մէջ հանդիպած գեղեցկութիւնները հրազի պէս կրէ ուզեղին, անոցմէ ամբարած մթերքով չափանիշներ կազմէ, ստուգէ՝ կարդացածին ու ստեղծագործական իր հնարաւորութիւններուն յարաբերութիւնը, տարբերութիւնը եւ ապա՝ մի-այն որոշէ ճամբայ ելլել կամ չելլել:

Անշուշտ ասոնք տպաւորութիւններ են, որոնք կրնան սխալ ըլլալ, ճիշ-դը ըլլալով ա՛յն, որ անծանօթութեամբ ամբաստանողները ծանօթ են «գրականութեան զգայնիւ», ասել է դասական մեծութիւններին: Կրնայ ըլլալ: Այդ պարագային պիտի ընդունինք առկայն, որ անոնք օտարի մը պէս մտած են յանձնարարած գործերուն մէջ ու մնացած են օտար՝ անոնց գաղափարա-կան, լեզուական, ռեալիզմ, կառուցողական մեծագործութիւններուն, թելա-դրած խորհուրդին, քիւրեղացուցած ազմունքներուն, լռութիւններուն:

Ո՞վ կատարած է ախտաճանաչումը եւ ո՞վ հաղորդած է գայն մեզի՝ չենք յիշեր այս պահուն, բայց ախտաճանաչ անձը ընթերցող խաւերէն մէկը մտնուցուցած է բաղին: Այո՛, բազին, ձեր ճանչցած այդ հաւազգիին, յաղի՛ն: Արդարեւ, կայ ընթերցողի տեսակ մը, որ չուրը իջած եւ առանց բոբսելու դուրս ելած բաղին պէս կը մտնէ գիրքի մը մէջ ու դուրս կու գայ՝ առանց գայն լեզուող գեղեցկութիւններէն դուրս ինչ ազդուելու, պատաստանելու:

Այս դիտողութիւններուն աւիթ տուող հեղինակները, լատգոյն պարա-գային, բազին ու ջուրին փոխյարաբերութիւնը կը յիշեցնեն: Եթէ կարդա-ցած ըլլային շարք մը գործեր, ու կարդացած ըլլային գանձէ շահագրգռու-թեամբ, խզմամտութեամբ, անոց մէջ ճառագայթող գեղեցկութիւնները միտք պահելու խախտման խնդրութեամբ, ստացուած տպաւորութիւնները չմոռնա-լու փոխքով, աղաւաղաբար խնայած կ'ըլլային իրենց եւ մեզի առ անբուժելի աղփատութիւնը:

Գրականութիւնը մարդկային ներքին խռովներուն ակերը որոնելու հալօվոյթ է.

Հագեցան տակնավրայութիւնները տառապաւար մարդուն միտքաբու-թեան համար կազմակերպելու տենդայոյզ գոհաբերութիւն,

Տեսլիք մը պատկերի վերածելու ցնորական գործունէութիւն,

Պատճառներուն պեղումներով դէպի սմբողջական իրականութիւն ըն-թացող ու կեանքին վրայ գումարուած յայտնութիւններու ձգողութիւն,

Կռահուած նշանի մը ամբողջացման համար արեան սպառում:

Մինչդեռ ընթերցողին այսօր կը տրուին այնպիսի գիրքեր, որոնք բն-թացիկ առօրեային յագումներն անգամ չունին, գուրկ են տարբական շար-ժումներու նպաստէն, չճաւոր են երեւակայութեամբ, ազատ՝ ջիգերու հը-րավառութեամբ, խեղճ՝ գրողական կարողութիւններով: Այնքան հարթ են

հմքականներուն ներաշխարհային տարածութիւնները, ու այնքան քիչ՝ առարկայական աշխարհէն անոնց բերած գոյները, որ անդարձանելի միամտութիւնը կամ անկարելի մեծամտութիւնը միայն կրնան գիրք հրատարակելու համարձակութեան մղած ըլլալ զանոնք:

Չափազանցած շեմք ըլլալ, երբ ըսեմք, որ ճախակրթարանէ մը անցած եւ բառերը հոյ քովի դնելու ճախակրթական վարժութեան տէր ռուս՝ մարդ կրթնայ, եթէ անշուշտ թոյլ տայ իր արժանապատուութիւնը, առանց որեւէ ճիշդի, այդպէս, ռուսի վրայ գրել նման անկեղծան բաներ, ռուսմաւոր եւ ոչ ռուսմաւոր այսպիսի ճապաղութիւններ:

Ինչ անձկութեամբ կը սպասէ մարդ, որ մեր օրերուն վայել, աճող-լազն երէկուան հիւրերը չկրկնող էջեր ընծայուին իրեն, միմչդեռ հրապարակ հանուածները, ջախջախիչ մեծամտութեամբ՝ արդէն ծանօթ, արդէն ծանօթին լլկուած, արիւմտաւ ծղած հարցերուն թշուառացուած արձագանգներ են, անհատական թէ ազգային անկրակ կարօտներ, սէր ու հայրենիք, առաջինին առիթով մերկայարանաց յայտարարութիւններ, երկրորդին դիմաց՝ կոչականներու կոչու, առանց յախուռն տագնապներէ առաջացող վարակիչ այն համոզականութեան, որ կը ստացուի բառերուն մէջէն ըզզ արձակող զգայութիւններով, տեսիլքին, տեսլիւնին, հակասութիւններուն, բարդութեանց անդիմադրելի գործողութիւններով:

Կրկնութեան գոյով ըսեմք, որ այս վիճակը հետաւանքն է այն բանին, որ մեր մէջ ներքէ կամ եւ ի չափու հասնալ ուրիշ սկսնակներ, որոնք գիրքերով հանդէս կու գան՝ առանց հեղ մը Նարեկացիին յայտնագործած ծովերուն մէջ լող եկած ըլլալու, առանց Շնորհալիին ճանապարհին ու ճշմարտութեան մէջ մտած ըլլալու, Սայաթ-Նովայի, Իստրայի, Օշականի, Մեծարեցի, Վարուժանի հոգեհոգներուն, բարդութիւններուն, վերձանումներուն, ռոգեղիմացման ու թոխչերտուն ուժին, համին ու թափին հետ որեւէ կապ հաստատած ըլլալու:

Ուրիշ շատերու պէս մենք եւս տարիներ շարունակ մազթած ենք, որ հրատարակչատուներ հաստատուին ու գործեն մեր գրականութեան օգտին, անհատ մեկեմասներ յայտնուին, բարգաւաճի գրողին նիւթական կացութիւնը ու բողբոջի քիչ մը այդ միջոցներով պայմանաւոր եւ անոնց հետեւող ստեղծագործական երազը: Բարգաւաճման մազթաւքը իրականութիւն կը թուի ըլլալ այսօր, բայց երազը կը մնայ հեռու, մարէ՛ն երազ: Որովհետեւ միջոցներու կիրարկումը տեղի կ'ունենայ այնպիսի թարեհաճութեամբ, դիւրահաճութեամբ, մքին մղումներով, ու նիւթական հովանաւորութիւններով հրատարակ կը հանուին այնպիսի գործեր, որոնք գրողին ու քաջալերողին միացեալ խեղճութիւնը կը հաստատեն միայն ու ճգողական ուժի մը փոխարէն՝ վաճառական գրութիւն մը կ'առաջացնեն ընթերցողին առջին:

Ստացուած այս արդիւնքին դիմաց՝ քիչ կը մնայ ըսել, որ հրատարակչականներու ներկայութիւնը անպատեհութիւն մըն է: Քիչ կը մնայ ըսել, որ մեկեմասներու առատութիւնը մպստաւոր երեւոյթ չէ: Քիչ կը մնայ ըսել, որ գրուած գիրքը սեփական միջոցներով հրատարակելու բարգաւաճ կացութիւնը ուղղակի աղէտ է:

Առաջիններու պարագային այնպէս կը թուի, թէ արժէ՛քն աւելի անհատական կապերը որոշիչ դեր կը կատարեն:

Մեկեմասները, բարեպիտ ու բարեմիտ մարդիկ, յաճախ կ'իյնան զըրաւան ճախակրթական հասկացողութենէ գուրկ ոգորմելիներու ճարպիկ թափարկներուն մէջ:

Իսկ նիւթական բարգաւաճ կացութիւնը փոխանակ համբերատար աշ-

խտանալի, անմահ ու հասունութեան առիթ դառնալու՝ քափ կու տայ առաջնապարանիմ, յետոյ՝ հաշտախնդիր բարեկամութիւններու, յետոյ՝ ճապարակներու տիրապետութեան, յետոյ՝ ազատութեան, ինչ որ համարեալ մեր պարագան է այսօր:

Այս կացութեան գլխաւոր պատճառներէն մէկն ալ քննադատական խտութեան բացակայութիւնն է, կամ՝ գրախօսական զեղումներու առատութիւնը:

Զարմանայի անիշխանութիւն մը կը տիրէ մեր գրականութեան մէջ այսօր: Քանի մը տարին անգամ մը մտաւարական մեր շարժումներուն հազիւ պզտիկ մասնակցութիւն մը բերած մարդը յանկարծ գրախօսական մը կը ստարագրէ եւ այնպիսի գիրքի մը մասին, որ յայտնաբերած իր արժանիքներով ուշադրութեան արժանի գիրքերուն վերջինը պիտի ըլլար, բայց կ'ըլլայ առաջինը, ու միակը, միակը: Գրականօրէն ապշեցուցիչ այս երեւոյթը բացատրելի է բարեկամական կապերով: Արդարեւ, փոխադարձ յարաբերութիւնները, յարաբերութեանց հաշտական ու շոգեգործ շարժառիթները ուղղակի իրենք դեր ունին այսօրուան փութկոտ գրախօսականներուն եղծրական ծաղկումին մէջ, գրական չափանիշներու այս անկումին մէջ:

Քանի մը տարին անգամ մը մէկ գիրք միւշ դարձնելու պարագան ըստ ինքեան մեղք մը չէ հարկաւ: Մարդ կրնայ իր հասկացողութեան ու ապրումներուն, իր հերքին բարդութիւններուն ու խառնափնթոր տեսիլներուն շնայլ լոյսեր ընծայող գործի մը հանդիպել եւ իր խանդավառութիւնը խմբագրելու պէտք մը գտնել նոյն պահուն, կամ ընդհանրապէս, արժանիքներու բնականօրէն բացակայութեան մը հետեւանալով մտնելով նոյն կացութեան ու պոռթկալ իր գայլաբոյժը՝ քե՛ւ առաջինին եւ քե՛ւ երկրորդին առերթեր հիմնաւարտելով քանի մը լուրջ սկզբունքներ: Պարագան այդ չէ՝ անկայն քանի մը տարին անգամ մը մէկ գիրք գրախօսող վերջ ուրումնադրած մարդոց: Անոնց տողերը ո՛չ խանդավառութեան արդիւնք են, ո՛չ գայլաբոյժի եւ ոչ ալ գրական լուրջ տագնապներու: «Ես այսպէս կ'ընեմ, բայց բոլորովին ալ այդպէս ըսել չեմ ուզեր» ըսող արհեստէ՛ր էջեր են անոնց ստորագրած գրախօսական էջերը, որոնք կը սկսին առաջին դէմքով, կ'ընթացան հեղինակաւոր շեշտերով, այնպէս՝ որ մարդ վերջին խօսքը լսելու տպաւորութիւնը կ'առնէ՝ սկիզբը, բայց դատարկ տողերու վրայէն անցած ըլլալու ցաւազին զգայնութեամբ մը կը լեցուի ի վերջոյ:

Հրատարակած մեր գիրքերուն կապակցութեամբ կարելի չէ անտես առնել նաեւ գրախօսական ստորագրող անպատասխանատւներու միւս խումբը, յաճախ հանդէս եկող անարի քաղհնին. քերթի մը էջերուն իր արամադրութեան տակ սինակ մոնեցող երկրորդ հանձնակատարը, ապապրանք ընդունող վնասովի շատախօսները տակաւին, որոնք խեղճուկրակ հիմնաւարտմաներով պսակներ կը բաշխեն ասոր անոր, ծնած օրը մեռած գիրքերուն մէջ քարմարելու շունչի մը գիւղը կ'ընեն, կամ կ'ողջունեն յայտնութիւնը այնպիսի «հեղինակներու», որոնք հեղինակուկ ըլլալու համար անգամ պէտք ունին երկար ժամանակի ու տառապագին ճիգի:

Գիրք հրատարակող մարդ մը պէտք է կարենայ քիչ մը ինքզինք հեռուէն դիտել, ինքն իր ընթերցողը ըլլալ պահ մը, իր սեփական գործին անողոք դատաւարագր, ինչպէս միշտ եղած է ճշմարիտ գրողներուն պարագան:

Ճարմանցի գրագէտ մը կ'ըսէ՝

«Փրուստ մեծագոյն քննադատն էր Փրուստին»:

Մեր մէջ այդպէս չի թուիր իրականութիւնը: Հեղինակները երբեք փոյթ չեն ընել հեռուէն դիտել իրենք գիրքն ու քննադատարար չեն վար-

ւիր իրենց էջերում հետ, իսկ գրախօսողները ընդհանրապէս գրականութեան հետ հեռանալով ձեռք կ'առնեն գրիչը ու կը խօսին ներդաժնատար, գործի մը վիրաւոր կողմն անգամ չ'աւանդելու վիրաւորական դիւանագիտութեամբ:

Գուրգուրանք՝ ինչո՞ւ չէ: Ա'նպայման: Այս քերին մէջ քիչ շունչ չէ սպառած այդ աղուքեամբ: Զգուշութեամբ սակայն, հետո՞ւ՝ դեռ իրենք գիշերն չհաստատած տղոց պատուանդաններ յարդարելու աղիտալի փութկոտութենէն, ինչ որ, ցաւօք, կ'ընեն ռաբիշներ, արիօրէն շնորհագարդելով դեռ իրենց լեզուն ուղիղ գրել չտրված ու գրականութեան սեմէն բուսկանին հետո խարխափող տարտամները:

Յետ այսու մեծք պիտի տանք անունները գրախօս այդ առատաբաններուն, «Գրախօսակոններու մասին» առանձին խորագրի մը տակ:

Բայց ասկէ առաջ՝

Խնդրելով պիտի ըսէինք, որ գրողները քիչ մը անսովոր բաներ փորձէին դնել իրենց էջերուն մէջ, անտվարին հետ՝ քիչ մը կիրք, կիրքին հետ՝ քիչ մը լեզու, լեզուին հետ՝ ճակատն առանձնաշատկութիւններ, քիչ մը գրականութիւն վերջապէս, ու գրախօսական գրողները պտղաւայրն աւելի պահանջկոտ, քաջ, անողոք ի հարկին, մանաւանդ աւելի նախանձախնդիր, նախ՝ գրականութեան հանդէպ, եւ ապա՝ իրենց գրիչին նկատմամբ...

Գ. Ս.

ՄՆԱՍ ԲԱՐՈՎ ՄԱՆԿՈՒԹԻՒՆ

(Մ. ԻՇԽԱՆ)

Համազգային տպարանին լոյս ընծայուած Մ. Իշխանի ՎՄՊԱ թարգմանական քերականութիւնը, զեղատիպ հրատարակութիւն ժըն է, բաղկացած՝ 244 էջերէ:

Իւր ամբողջութեանը մէջ ղերքը կ'ընդգրկէ հիմնական երկու բաժիններ:

Ա. — Հնդկական ժողովրդական աշխարհը, ուր կը ծաղկանայ ժողովրդական պատկերներով, ապա, այլ տարադիրներու հետ՝ Սիմիւրի Հիւսարէն իր ընտանեկան պարագաներուն տաժանակիր դադիւրը, որ կ'երկարէ մինչեւ ժամանակը փրկարար նաւուն՝ Վոսգորի ափին:

Բ. — Յոգեանէն ճարտարած հայու զաղթական կեանքը՝ Դամասկոսի մէջ, ուր հայ լեզուն լոյս տեսնէ իր թաղի հնդկական պատմութիւնը:

ՎՄՊԱ թարգմանական քերականութիւն ժըն է, ուր Մ. Իշխան երանական անկող մը կը ձգտի վերադարձնել թախիծով եւ հրեշտակով աքաղաղուած անցեալը՝ ապագայի անորոշ հեռանկարին դիմաց: Կը տածէ կեանքի նկատմամբ անցեալ պաշտպանութեամբ, զստեղծութեամբ անցեալը ներկան անցեալով իմաստաւորելու փորձառնութեան:

Հատորին գլխաւոր թեման մանկութիւնն է, որուն հերոսը հնդկական ինքն է: Կարելի է զայն հանդերձել վէպի յատուկ տարրով, հիմ անեւ յաջող իր այն հաստատումը, թէ Վէպը իւրաքանչեւ անհիմն կանգնէ իւր արդէն: Սոքի հասկացողութեամբ ՎՄՊԱ թարգմանական քերականութիւնը վէպն է իր անձին, իւրով եւ լիպանքի պատկերներով խաղաղութեամբ մանկական փոթորկոտ ներշնչութեան, զաղթականի վարքին եւ, վերջապէս, տիրոջ առաջին բարեխաղաղութեան:

«Ես դեռ այրեցեղիմ չսորված» գիտեմ աշխարհիմ իմ ըլլալը, — կ'ըսէ Մ. Իշխան, —

ոճրային հնարքներու տեսակները, տառադրոճիմ տեսնանքները, մարդ գագոճիմ տեսնանք վայրագութիւնը, երբ քուրք կը կոյուի ամ եւ իր գոնը հայիմ է:

Այսուհանդերձ, բացարձակ յոռետեսութեան մը ծնունդը չէ ՎՄՊԱ թարգմանական քերականութիւնը, այլ՝ արեւ-անմարտի հողիտեսութեան: Արդարեւ, ան դիմէ ցատառիմ ղէպէ մը ծնունդ առնող որեւէ դատարարին կամ հողիտեսութեան բարեխաղաղութեան կամ բնութեան քաղաքային տեսարանով: Այսպէս, որեւէ, իմ հօր թաղմ հողաթուրքին յիշատակով դեռ տեսարան՝ կը հայի լուսինն իրեւ զգրուիլ ժողով մը, կախարած երկիմէն, որ արիւղ տեսնելի աշխարհի մը կը ծաղի: Համ վստահարար քուրք չկող, քաղղ չկող, ահար չկող:

Գրքը ստեղծած է վիպային մթնոլորտէ մը ծնող հողաթուրքային քաղաքայինութեամբ, կըլլով յաւելեալ նպատակ այն երկունքին, որուն շնորհիւ տեսնող պահ մը, որքան ալ եղբայրանութեամբ իմ՝ բարեխաղաղութեամբ կ'ընկալուի ընթերցողին կողմէ:

Պարզ է ու մաքրամաքուր հնդկական լեզուն: Անկեղծութեան երանգը յատկանշիլ է իր խաղաղութեան: Կը պատկերացնէ անցեալը հարազատ ազդուածով եւ կեանքի ընկան պայմաններուն հասնող հողաթուրքային լիարժեքութեամբ: Ձի խողարկեր մանկութեան ստեղծարար երեսները վերապահութեան հաշտին, այլ կը յաւազրէ մեծիկ իսկ զայն աշխարհի թաղաթային վախի ու ստորադասութեան զգացումը:

Յիշողութեան ճամբով գրուած այս երկը նոր վիպայութիւն մը կը յայտնարէ կէս դարու անցեալին տակ թաղաթային մեր տարազներ իրական կանութեան մասին: Ըմբռնողութեան նոր լուս-

սարժակ ժը՝ ուրուպեկու թափառական կենքը
Հայ ժողովուրդի անկողիք ժնայորդացին։ Ներ-
կայի թատերարեմեն րաջուպ նոր արար ժը՝
Հայ ցեղի անտէրունջ բնկորնկուն զաղթը եւ
զոյստեւելու անպատ յոյսը վերայայանալ։
ՎՄԳԻ քարով մանկաքիւնը Հասար ժըն է։
որ կը կարգացուի յուզմով եւ հրուսայից Հե-
տաքրբութեամբ։

Յ. Մ.

ԱՆՎԵՐՋԱԿԵՏ ՃԱՄԲՈՐԴՈՒԹԻՒՆ (ԱԶՆԻԻ ԳԱՐԱԼԷՔԵԱՆ)

Վերջին տարիներու ընթացքին, զբաղեցնէ
էջերուն յաճախ երեւոյց Ազնիւ Գարալէքեան,
արդէն ծանօթ իր քերթուածները ճոխացուցած
լարք ժը այլ կտորներով, կազմեց իր ՎՄԳԻ քա-
կէտ ճամբորդութիւնը գրքոյից եւ տեղ գրաւեց
սփիւռքահայ նոր բանաստեղծներու Հոյլին մէջ։
Խառնութիւն որակի լափանիշ նկատելու զը-
զումն է անկատար, որ կողմն ու 46 էջերով կա-
կիկ Հասարի ժը վերածած է Գարալէքեանի երա-
խայրիքը, որ կը հաշուէ ոչ աւելի քան 31 քերթը-
ւած։
Ճնշակամբով խորագրեալ տառքին կտորով
բանաստեղծուհին ճանաչալարք ցուցանեցէսը
կը սարքէ իր 31 պատասաններուն, ուր, ինչպէս իր
բառերը կ'ըսեն.

Պատասաններու ճերմակութեամբ՝
արիւնիւղառ գոյներս
Կ'ըլլամ լուրջ տրտունջ
Ու աշխարհակալ խորունկ տխրութիւն...

Սեւեռեան ճնշողաշխարհին տխրեցնէ բռնե-
ւած բանաստեղծ ժը կրնա՞յ սուրբ ըլլալ, ու
տխրազին տխրութիւնը լէ՞ միթէ թափն ու Հա-
մը իրաւ բանաստեղծութեան, Գարալէքեան ինք
ալ կ'անուած ճաշխարհակալ խորունկ տխրու-
թեամբ, յաջորդ բաժնին մէջ ճաշխարհ տառա-
պանէ՞ ժը կ'արձանագրէ, ապա՝ ճնշեցէն պա-
տարագր բաժնին մէջ կ'ուրուսեկարէ հրաշափառ
պատարագրին երկրպագուն։

Գրքին ամբողջ տարածքին, շարունակա-

նութեան տպաւորութիւնը կը բախէ ըն-
թերցողի մտքին։ Իւրաքանչիւր քերթուած
կարծես իր խորագրով միայն կ'անջատուի
նախորդէն, ու կը մատնէ յաջորդին միա-
քը։ Միաժամանակ եւ տառաւորութիւն, եւ
թերութիւն ներկայացնող այս պարագան
կ'արդարացնէ Հասարին խորագրից, ՎՄԳ-
վերջակէտ ճամբորդութիւնը։ Իսկապէս ճա-
րար ժըն է այդտեղ բանաստեղծուհին, որ
կը տպեկուի խառնութիւն Համար տարածքին,
կը գծէ ճարգադողին ճանապարհ ժը իրեն Հա-
մար, կը խաղայ ճնշողութեամբ ու ճնշողան
զուրկուն մէջ, որովհետեւ՝

Ճաշխարհակալ վրայ,
Քովէ քով մտալ
Ժպիտներ կամ գետ
որպէսզի ազատեցէ հետեւեալը.
... Հաշմանդամ մարդկութեամբ ո՞վ զու՞
գամ պտուղ,
եկուր այսօր քարմառնա՞ն ճոյն կատարք
քարմարեւոր...:

Գարալէքեանի քերթուածները Հերոս շունին,
ուսիկի ճիւղ՝ կը մերժեն Հերոս ունենալ. զուսն
մը կայ իւրաքանչիւր կտորին մէջ ու այդ ճար-
նքը ճեսն է միաժամանակ, զիրար չնշխարհող
գիծողներ, ու ոչինչ է թէնչին աւելի։

Անդիմադրին Հերոսներ կ'երտելու պարագան,
Գարալէքեանի ճառ մտածել կու տայ միաժամ-
նակ երկու յառկանիշներու մասին։

Առաջինը արուեստի կնիքն է ու անիւ բոլոյ
խորունկ գիտակցութիւնը, որ կ'արգիլէ սահմա-
նափակումներ, կը խուսափի ինքնիքմէ, Հետեւա-
րար կը խուսափի բոլորէն, այսինքն՝ կ'ըլլայ
բոլորինը։

Երկրորդը, որ քնազգային է ու աւելի հաւա-
նակն այս պարագային, նախաքանչիւր յուշող
երեւոյթն է, որ ճամբայ ելլող անմին տառքին
խանդավառութիւնը, տակաւին անհատական ա-
ւանդութիւն շունեցողին անկաշկառ պատառ-
թիւնը, այսինքն՝ անհամար ընտրութիւններու
բախտաւորութիւնը։ Այս բոլորն են անկատար,
որ բանաստեղծուհին կը թելադրեն քաղ, որ
նորին անկաշկառ փնտառութեան է, մինչեւ զիւր
միւս բառին՝ իր գիծադէն։

Յառկանական այս պարագան աւելի ջնք
կ'ընծայէ ընթերցանութիւնը, որ տառքին ու ա-
րագ անկարգով աշխարհ ալ անմիտական ու Հա-

զորդական չէ թուէր ըլլալ: Գորալէքեանի քերթ-
ւածները աշխատակցութիւն կը պահանջէն, կը
պարտադրեն: Աւանց մազի մազ չի գին, հասնի
չէ անոնց ընթերցումը: Մնաց որ, գրականութեան
մէջ հասնելն քիւրիկն չէ երբեք, ամենամեծ
բառերով գրուածն ու արատաւանածը չէ, այլ՝
թելադրականն է յատկապէս: Այս գրքին քերթը-
ւածները ունին այդ թելադրականութիւնը, ու
միշտ կը խուսափին մեծ գորտադրելէ, անան-
ձին ուղղութիւն գծելէ:

Մասնաւորաբար ընդգրկած է, որ ջղապիւծ
բառերու շարքարանք մը կու առայ Գորալէքեանի
բանաստեղծութեան:

Խլացած է երկիւմէր,

Ըս,

Գուն,

Խլացած էմէ մեմէ

Ըս Խլացածներ չկան երկնայամարտ վրայ...

Կամ՝

Գաղտնիներուց գոնաբարածն նս ազդիկ,

Որ չի ճանաչար ոչ մէկ քուսմ,

Ոչ մէկ պատկեր իր կրայիլ:

Տոկոսին՝ ընդգրկած ծնունդ կու առայ երկ-
տասարդական յանգչեութեան: Գորալէքեան չի
առատմուի յարաբարեւու համար:

Լուցիկի քոցով մը ապա կրցածէ վառելի

արեւը մարած

Ըս կարծես

ամէն ինչ ճոր կազմուեցաւ...

Մեմէ տյա ասեմ ծնամէ...:

Նոր է Գորալէքեան, ու հարաբարական շունչ
մը կը սուսուռի իր հասարակ մէջ: Ըստ հախ-
ղատութիւն հայուսք բանաստեղծութիւն մը կայ
հոն, եւ սերի մը, որուն խորագիրն ու պարու-
նակութիւնը կը հոխանան:

Առաւօտուն՝ քաղաքիկը քիւղանքու

մակը քաղաքիւն...:

Մայրամուտին՝ Խաչմանկաւանքու

անդառաւ քիւն...:

«Անվերական ճամբարդարութիւնը հախրգունքն
է այն անվերական ճամբարդարութեան, որուն ձեռ-
հարկած է Աղեթ Գորալէքեան՝ ինքզինք յանձնե-
լով գրականութեան յարմարին: Այլ մանաւանդ՝
չէ մտքած իրեն հետ ասեմու զատրք լուսաբա-
նքը, բանաստեղծութիւնը:

Փ. Ճ.

ԲԱՐԱՑԱԾ ԼԵՋՈՒՆԵՐ

(ՇԱՀԱՆԴՈՒԹՅՈՒՆ)

Շահանդուխտ վերբերս հրատարակեց «Գա-
րագան լեգունը» խորագրեալ ստանաւորներու
նոր հատար մը, որ կը բաղկանայ 98 էջերէ, 15
ստանաւորներով:

Վաթնամեծանի հախորեանին կատարուած
հրազարդին աշխատանք մըն է այս գործը եւ թե-
րեւ այդ իսկ պատճառով անոր կը պակսի ան-
սիւրբ, այսինքն՝ բանաստեղծութեան առաջին ու
կենսական պարմանը:

Հայ Գրաս ու Եղեան, Գուն ու Անի, Արդա-
րութիւն ու Ծով արեւն, անպատ ու Արարատ,
Վարդան ու Մալապ ու Ծանթ ալ իրադութիւն-
ներու եւ պատմական գէմքերու յիշատակութիւն-
ներով լեցուած այդ ստանաւորները կրեան գու-
ցէ մերթ ընդ մերթ յուզել շարքային ընթերցա-
ղին զգացական լարերը, բայց հետեւ են ճշմարիտ
բանաստեղծութեան հարկաններէն:

Կը բաւէ կարգալ այդ ստանաւորներուն խո-
րագրները հասկնալու համար այն գիւրութիւնը,
որմէ ուզած է ազատիլ Հեղինակը: — Շեքս-
պիրէն, «Արարատին», «Գրար-ճեղատագրի»,
«Ենթամար», «Տաղամար», «Տաղամար»,
«Մանամար», «Շրթաք», հետեւ:

Ահաւորիկ եմոյլ մը այդ քարերէն:

Գուն Բաղբու Խանդիկա՞ն եւ:

Անկապած՝ ճայոյ պիտի ըսես:

Բայց Բաղբու ո՞ր սնունդիլ:

Բաղբու՞ն...

Անի լաւ, Խոսիմ կարգալ,

Ուրեմն կը ճանաչաւ... օրիմալ, —

Սկսելու համար քուեմէ մանրերը —

Խիծը:

Որ գնացիկ կը սպասեայ:

Այդ խիծ կոչուածը այնքան անքնա,

Կը Խանդիկի շաւիղ, ամէն ճայլապիտիլ:

Մանաւորութիւնն ու կրկնաւորութիւնը բա-
նաստեղծութիւնը շարժանականութեամբ, մա-
նամի կայաններով, խաղաղութեամբ եւ զգա-
ցական աշխատանքներու երկնայանք թելադրակա-
նութեամբ հարաւորեալ ազդակներ են, որոնք բա-
նաստեղծութեան կ'ապահովեն թաւերական շար-
ւած մթնոլորտ: Բայց մենախոսութիւնն ու երկա-
խոսութիւնը կը դառնան վնասակար, երբ կը վե-

բանուին ժխտողազ խօսքի: Շահանգուխ փորձած է զրուցել: բայց ստացուածը տեղեկատուական խօսքեր են, որոնք ո՛չ մէկ քան կ'ըսեն:

Ահաւասիկ Վարդապետին խորագրեալ ոտանաւորը:

Համրեցայն է լսկ կարծաւոր,

Դաւերում գիւտց, ցաւերում գիւտց

Դեռ ողջ պահելն է Մեծ Վիրաւորը

Կարտին կաշած:

Դեռ սպասելն է լուս հեռաւորը...

Քերթուածի մը մէկ տունն իսկ եթէ ըլլար արտաքրուած այս հինգ առիւթը նորէն գծուար պիտի ըլլար Հանդուրմէլ յանդաւորեալ այս քարագը: Եղածը Արարաւին ուղղեալ առ հեռաւոր պատկերներն են՝ ՎՄեծ Վերաւորը և Գլուս Հեռաւորը ու քիչ մըն ալ բանապատիկ յանդարանութիւն: Առեղնադործուած արհեստագիտութիւն է առկա, իրիչ և թելադրականութենէ զուրկ քար ու անշարժ ներկայութիւն մը:

Այսպէս են Շահանգուխի բոլոր ոտանաւորները, գրուած զիմանական ոճով, որոնք, բանաստեղծութիւն ըլլալու փոխարէն՝ կարտաստած ասղերով քով քովի գրուած արձակ պարբերութիւններ են, կամ՝ տաղաչափեալ միաժխտ խաղեր:

Մէկ, երկու... եօթ, ութ...

Եւ մինչեւ մուր:

Կամ՝

Խիմին դէմքը ա՛ւր ևս տեսած.

Ոտերնաւ տակ միշտ գնումսմած,

Սողունի մը թնազդով ամաւր,

Կ'ուզէի խածնել, խոյքել ասոր-ասոր:

Միայնադադ այս ընթացքով 3-4 էջ զաւելէ հոգ՝ ոտանաւորը կ'աւարտի առ բարոյականով.

Գիտե՛ս,

Խիմին կիրքը երբ կը չափես. —

Երբ... ամով վատին ուղեղը փշրես...

Կարելի է հարկաւ խիճը նիւթ դարձնել բանաստեղծութեան, պայծառաւ սակայն, որ նոր բան մը ըստի, թրթուցուի նոր ապրում՝ մը, ինչ որ հիմնովին կը պահուի հաս:

Բանաստեղծութիւնը կը բխի ներքին խոր աւելի: Եղանակութեան և մակընթացութեան աւելին կրճատ պահուի՝ հանդիսանալով թարգմանք ներաշխարհը աշխոյժ սոցալադարձերուն: Շահանգուխի գիտարացած լեզունքը զգրախոսութեան հմտանակեալներու առջեւ չի դնէր ընթերցողը:

Ահաւասիկ իր բանաստեղծութիւնը գրելու արարքին ազդիւրները.

Բառարանը քա՛ց, մտկորդները գտի՛ր,

Շարժ՝ անակամ,

Որքան որ կրնա պանծացա՛ւր խօսքով,

Մրցով ու տաղով,

Ըսէ՛.

Փարսբաւ արքայ,

Գոյներաւ իշխամ,

Փառքի գահակալ

Դուք... աշխարհակալ...

Երբ արախի փոխարէն բառարաններ կը բացէին ու կենքը պնդելու տեղ գիրքեր միայն կը թերթատուին, կարելի չէ հասնել բանաստեղծութեան:

Շահանգուխի «Գարացած լեզունք» հատորը ձեռք բերուած ստացական տարբերով կազմուած գործ է, որ ոչ մէկ ազնիւ ունեի դասական կամ արդի բանաստեղծութեան ըմբռնումներուն հետ:

Մ. Կ.

Շնորհիւ ճեղքի մէջ (1970) թարգմանաբար արուած Մ. Էսկիւրի ուսումնասիրութեան, ժառանգած առիթով Իոնեպոյի եւ կարկառուն այլ զեմերու կարծիքները մէկտեղած ուրիշ զբոս-թան մը եւ դարձեալ ճեղքի մէջ հայաց-ւած իր զփոփոխութեամբ անուի գիւտաւար թատերգութեան՝ մեր ընթերցողները քաւարար զարգացումը մը ունին Արթիւր Աղամովի մասին, որ աւելի քան քառորդ դարէ ի վեր Թրանսայի թատերական կեանքին մէջ ամէնէն աւելի հո-րմուած անուններէն մէկը հանդիսացաւ, ու ան-ցամաքի լազրիւր մը՝ բեմադրչեան հիմնաքանի զործունէութիւնը կենդանացող:

Անոնց մէջ մէկը Բոսէ Փլանին է անպայման, վաթսուական թուականներու յայտնուած եւ այսօր Թրանսայի ամէնէն ինքնատիւ զերաշան-բեմադրչեան մէկը համարուող այդ անհան-գիստ որոնորը, որ պատահութեամբ սկսեալ մին-չեւ այսօր ու տարբեր բեմերու վրայ շարունակ կը բեմադրէ հայազգի հռչակաւոր թատերադրին փիւնիկներ եւ այս տարի հանդիսադրեց բոլոր-վին ինքնատիւ գործ մը, որուն առիթով ու մա-սին աշխարհ մեծական հաստատութիւնը կը կա-տարէ ընկուել օպերովաթորքի 3 Յունուար 1976 թուակիր համարին մէջ Փ. Լ. սկզբնաւորով ստորագրող յաղաւածադիրը:

Այս ամսի գործը գրականութենէն անկիւն անցնող գործ մըն է յայտարարեց հոսէն Իոնեպ-թո:

Այս ամսի շնորհիւ էր, որ Պարիսի քաղաք-նիւրու հունները բացուեցան անսովոր տեմերու առիւ, որոնք կոչուեցան Մամուել Պէլէր, Էօթէն Իոնեպ, Վաքել, Ժամ Թարուտ, Ոսիպեթի, Էւայլմ, Հաստատեց Ժապ Էրմարչուն:

Երաւանութենէն աւելի ճշգրիտ, աւելի իրաւ-ըլլալու համար՝ միայն մէկ մեկ կայ, մէկ մի-ջոց, — քանաւորեց ըլլալ, խորհրդանշեց դարձ-եալ իր առիթով Քլաւ Բուս:

Իսկ մեծ վերջիւնեցիկ այս բոլորը այն յայտով ու նաեւ մազթանով, որ օր մը մեր բեմադրչե-ները եւս կը բարեհաճին հետաքրքրուիլ զտան-բոյր զարու երկրորդ կիսուն թատերական աշ-խարհի յաւանութիւններէն Իոնեպոյի, Պէլէրի ու Ժոնէի լափ համբաւուած Աղամովի թատերա-դրեան, ա՛յն Աղամովի, որ մեր ժամանակաշրջա-նին վրայ իր զբոյժը գրաւ զարմուտածն շատ ա-ւելի խորութեամբ:

Կարճեր

«Ա. Ա.» խորհրդին տակ, Բոսէ Փլանին Աղ-գոյի ժողովրդական թատրոնին մէջ կը ներկա-յայտէ թատերգութեան մը, ներշնչուած կեանքէն ու գործէն Արթիւր Աղամովի, որ հինգ տարի ա-ռաջ մեռաւ երեքական տարեկան տակ: Ըն-կեցիմէս շեմ կրնար դնել Աղամովի ճարտիւ մէջ. — Կ'ըսէ Փլանին, — պատմութեամբ կը-նայի զինք ըլլալ...»: Փլանին բեմադրածը Ա-ղամովի զլիւսաւոր թատերգութեանն էր եւ յուշերէն անուած համարութեան մըն է (motage):

Կասկածական փոփոխութիւնն նաեւ ինչ-բնուութիւններու տիրացած մարդու մը զուակը՝ հայազգի Արթիւր Աղամով շատ երեսասեղ տա-րիքին ճանչցաւ աքորը, միշտ աղքատութեան եւ երբեմն թշուառութեան: Երեսասեղութեան օ-րերուն զերիւրապաշտ շրջանակներուն մաս, Ա-րթիւր բարեկամ՝ տնայնաւոր եւս Վիլիէ կա-ռավարութեան կողմէ: Երեսասեղ թուականնե-րուն, Իոնեպոյի եւ Պէլէրի հետ՝ տնայնաւոր գլխաւոր ներկայացուցչներէն մէկը Վիլիէն թատրոնին: Ուստի իրաւունքով քննարկան գործեր գրելէ ետք, Աղամով սկսաւ ընթանալ զէպի իրաւունք եւ, մանաւանդ, զէպի զապա-կան թատրոնը: Բոսէ Փլանին, որ շատ երեսա-սարգ տարբեր բեմադրեց Աղամովի Մարտինէ իր պատիկ թատրոնին մէջ, աւելի ուշ Լիոնի եւ Փարիզի բեմերուն ներկայացուց անոր զփայտ-Փառլիս, ինչպէս նաեւ Քլեյսթի զնոյնի կու-մըս գործին հետեւողութեամբ յարեան փիւնի: Ժան Վիլար, իր կարգին, Ալիսիոնի փառասունին եւ Աղգոյի ժողովրդական թատրոնին համար խեղդեց Աղամովին թատերականացնել Պարիսի բեմը:

Գերմանական ուսման թիւ թատրոնին եւ Բի-թրիւպերի երկերուն մեծ յայտնաբերող Աղա-մով իր գրուած գրաւ ժամանակաշրջանին վրայ ու անոր կարծուածէն շատ աւելի խորութեամբ: Փլանին բեմադրութեանը անհետացած բարեկա-մի մը ընթացած օրական յարգանք մը չէ, այլ օգնելու մը վերջին զան տարբերութեան թատե-րական կեանքին մէջ մեծ պահուն:

Փ. Լ.

ՍՈՒՇԵՆԻՑԻՆԻ ՍԻՐՈՅՆ

ժուռնալիստ, Սուխոմոլոցկիի պաշտպան կանգնած
բլուրում իր վերջին ծնողներին համար:

Լիտվա Զուգովցայա իր սեռին մէջ երկրորդ
դուն է, որ Սուխոմոլոցկիի համար փորձանքի էլ չան-
դիւղի, աւելի ցուալի եղաւ առաջինին ճակա-
տապէրը: Առաջինը՝ էլիզաւէթ Վորոնցայա, որ
Սուխոմոլոցկիի գլուխը Արշակունիքի գետնին
գիրք մեքենագրած բլուրում համար 1973ի աշ-
նան մերթափառեցաւ, զաղանի ոտականութեան
կողմէ հարցաքննուեցաւ ամբողջ չինգ օր եւ,
սուր վերադարձին՝ կախեց ինքիւնք, ի հարկէ
մահը գերազան համարելով խորհրդային ոտակ-
կանութեան նուաստացուցիչ վերաբերմանը:

Լիտվա Զուգովցայա եւ էլիզաւէթ Վորոնցա-
յա:

Սուխոմոլոցկիի պատմաբանը հարուստեամբ եր-
կու գծաթափանք, որոնց գծաթափանքները, սա-
կայն, հեշտով մը ունի, կապուած է մեծութեան
մը, կհանգր հարստացեալ ցնորքի մը:

Մարդկային արժանապատուութիւնը, որով
նաեւ գրականութեան պատմութիւնը կը սնանի
նման զգաթափանքուն ճիշդով, մինչ այսօր ար-
դահատելի բլուրէ հտը, վաղը բոլորովին կը ըլ-
նալի ամբարշտանքուն աչքին հաճոյ դառնա-
լու համար այսօր գերջանիկ ապրող արարածնե-
րուն արժանեաց վարանալութիւնը:

Սուխոմոլոցկիի պաշտպանելու իր «ծնողներն»
հետ՝ Լիտվա Զուգովցայա ունէր անպաշտպանե-
նելի ուրիշ ծնողներ եւ, իր գիրքի՝ «Եւ ծնունդն ա-
ռաւ, մահաւանդ վերջինը», «Ջրայնոյն» (La
Plongée), որուն գաղափարական կիսակէտը,
Փրանսացի քննադատներուն համաման՝ ճշմար-
տութեան որոնումն է, այսինքն՝ առաջինեան
յամարող քաղաքուն ու գանձող մեղաւորները
առնիւհար ընող կնքողանքան ջամբարներուն
յախուսեալ ճաղկոյ մը, որ տաղանդաւորներուն
գծաթափանքան պատմաբան դարձաւ ու փառք
կազմեց միտմանակ...

Հին դարերէն մինչեւ մեր օրերը, աւ բաւար
ժողովուրդներուն մէջ, քաղաքիկ նշանակեցը առ
նշեցի մը պէս կրած են իրենց տաղանդը, երբեմն
պետական թիւս նշանակեցուն հեռանկարով եւ
երբեմն ժամանակակից անտաղանդներու հեռան-
դակն աշխոյժներուն քախիւով, ազամայ
պատեալ դառնալով, որ Վիլհելմին անխախտ
բնութիւնը կը ող փոքրոցները անպաժ մըն ալ
փոքրեան, լղբին, լըրանն:

Ներկայ դարուն իր տաղանդին անէնքը ա-
մէնէն աւելի գտնուի մեծ մարդկային ուսու դրա-
կանութեան մեծագոյն անիւնով, Սուխոմոլոցկիի,
պետական դիւրեւրու վրայ ճարտար մեծաւորնե-
րուն, թէ անոնց ինկարգու կիսապաշտպաններուն
անարկու խաչկրտիւններով, որոնցմէ անմասն
լմայնի նաեւ մեր ինկունդները, նման օրե-
րու մայն քաղաքացեալուն համար կազմ ու պատ-
րաստ Սիրաս-միլաս մեր վաստակաւոր ղեկավար-
ները:

Բայց անիւնով մեծերէն բխած լոյսերը յո-
րովայնէ փոքրերը տեսանելի չեն դարձներ միայն,
այլ անոնց խուսանի ճողմն ի վեր ցոյց կու տան
նաեւ զէմբըր մարդկայնական մնալու արժա-
նապատուութեան տէր անխախտ ընտրանիե-
րուն, որոնցմէ մէկն է անկապակե գրադարանէի
Լիտվա Զուգովցայա, ա՛յ՛ որուն անունը կը
շխուի տարրական ազատութեան մը ի ինդիւր
պայքարի ելած ուսու գրողներուն շարքին եւ որ
վերջերս արտաքսուեցաւ խորհրդային գրողներու

Վարդուն ամապիրը էր հարկերորդ Հա-
մարր քաղաքի էր Վր'ու, յաւերժալ իմ Հայաստան,
ամուսն քաղցր ու վսեմ խորհրդի մը տակ խոմ-
քուած տառը բանաստեղծութիւններով, Հինգը՝
օտար հեղինակներէ, եւ Հինգը՝ մերիններէն:
Վերջիններուն մէջ է նաեւ Սիւլիս Կապուտիկեան՝
իւր Վր'ու Հայաստանը անուան տառաւորով, որուն
առաջին անգամ մենք հանդիպած ենք 1957ին լոյս
ընծայած անոր Վարդի երկք Ժողովածուի էջե-
րուն (214-216):

Յիշեալ Թուականին խորհրդանշան Վր'ունը
սկսած էր թէն, բայց մարդիկ զեռ չէին ճամբ-
մակեր բաց արտաքին լոյս չունին:

Յաջորդ ամառներէն, քաղաքի, կենտրոն
ստալինեան քաղաքական բրուտալիզմը չընթացու-
հան եւ դրոշմները զգալի շփոթ մը մաքրագոր-
ծին իրենց նախկին էջերը ու նոր գրութիւնները
կրցան զերծ պահել Ժողովածուի տարածքներէ:

Իր քառամեայ վառարկին եւ հետագայ էջե-
րուն հետ աղբակ վարուեցաւ նաեւ Ս. Կապու-
տիկեան, մաքրագործով բազմաթիւ գերթում-
ներ, ի շարք արեւց նաեւ Վարդի երկք Ժողով-
ածուին մէջ լոյս տեսած 83 աղբակ Վր'ու Հայաս-
տանը քառամարտը, զորքի սկսնակին վրայ անկէ
արտաբառու հիմնովին անբանաստեղծական 32
աղբակ դուրս չարտելով հրկու անգամ, նախ՝
1960ին լոյս տեսած իւր Վերջ կայարաններէն
(392-491), եւ ապա՝ 1968ին խմբագրուած Վր'ու
էջը՝ Հատընտերէն (14-10):

Յանդիման Հայրենիքին քաղցրութեան ու վը-
սեմութեան ի վկայութիւն Վարդուն ամապիրի
խմբագրութիւնը նպատակաւորաբար դառած է ար-
տաւարկ ունեւորող արտաբառութեամբ սկսած ու
կնքուած ծրագրային այս շարադրանքը, արտադ-
րելով նոյնիսկ հեղինակին կողմէ երկու անգամ
մերժուած վերադիման մասերը, արեւց Հայրեն-
իքի անունին քաղցրութեան ու վսեմութեան նը-
պատեղի աւելի՝ բանաստեղծութիւն վառարկին
մէջ ման եկող զիականայաներու մասին կը վը-
կայեն...

Վիլյամսերդ (1959) տարեկիւրքին մէջ արին
կնքուած է ինչորոյ տարակալ Քառաստեղծու-
թեան յատկապէս այս բաժնին բանաստեղծական
որակը. մաքրագործական տոնով՝ երկրորդ անգամ
Վր'ունի (1967) մէջ նիւթ գործուած անիկա եւ
անաստեղծ այսոր երրորդ անգամ է, որ կը
ստիպուի յարանել մեր արդաւաստանքը թէ՛
զայն գրողին եւ թէ անով Հայրենիքին քաղցրու-
թիւնը շնչել փորձող մարդու հաւատին...

Որոնք էին վրկութեան էլ՝
Քառաստեղծութիւն արդաւ
Ս. այդ մեծ էին ու միայն մեծ
Որ ելած մի ճար, կոր մարտի,
Մեր Հայաստանին քերքիմէ կեանք,
Ու դուք քաղցրիմ օտի տակից,
Յիւր լուս մոռում էր պատերի տակ
Գաղթական քարածած աղ մի երկիր...
Իմ Հայաստանը խոցուած անկիւր
Տերից օտար եւ սեփական,
Ետագոյնի տակ քաղցրական
Մոռուած երեք տարի մէջ՝
Սերիկեան հալի լաքի հագած,
Մի տուփ խոցուած կաքով ծախած,
Անիմի համար բրիտանական
Մէկ անգամուայ կեր հալի հաղած
Ու հաղած անգամ խեղճուած, խաղած:

Եւ դու՛ համար, դու՛ համար,
Երբ քառաստեղծութեան հոգին
Խառ անձրեւը Հայրենիքին,
Ս. պարզեց անո՛ր իր փրկութեան
Քեզ, քառաստեղծ, քառաստեղծ,
Նա՛ ծիածանը Հայկականերեան,
Դու իմ ժողովուրդ, ինչպէս տարով
Մարտած հոգն է ընդունում լուս
Խոր ցերեկով ծրած իր բիւր
Մակտիկեանով, արմատներով,
Ճիւղ այնպէս էլ դու՛ ընդունեցիր
Քառ արդաւաստան, հոգով, մարմնով
Իշխանութիւնը՝ զեռ ճոր յառաջ,
Որ նիւթից շրե՛ց աշխարհ անիւր...

Ս. ԿԱՊՈՒՏԻԿԵԱՆ

ԱԶՆԱԻՈՒՐ Կ՛ԵՐԳԷ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ...

Երկու երգեր անգագար կը լսուին Ֆրանսահան ժայռափնիսի կայաններէն՝ — «Բա՛ց օրը» և «Անո՞նք ինչկան»։ Առաջինը եկած է Արճերթէն, երկրորդը — Երևանէն և Հայկական շարժերէն, որուն բառերը գրած է Շարլ Ազնաւուր, իսկ երաժշտութիւնը յօրինած է իր զենայրը՝ Ժորժ Կառլաբենց։

Ֆրանսացին կ'ըսէ ժպտելով. «Ա՛յ, քաղաքականութիւնը, քաղաքականութիւնը։ Ո՞վ կը մտածէր, որ ֆրանսական ժայռափնիսի կայանները անգագար պիտի ձայնասփռէին այս երգերը։ Սկիզբը, Ազնաւուրի երգը ժայռափնիսիցս պետութեան ժայռափնիսի կայանէն միայն։ Յետոյ օրհնգրուկացւոյ «Երուսա Մէկ» եւ «Մոնթէ Քար»-ը կայաններուն կողմէ։ Ժողովուրդը անգագար կը պահանջէ զայն եւ եղանակը ժողովրդականացած է արդէն»։

Ազնաւուրի նոր, լաւ ու զննչիկ երգը բրնձի վերադարձուց բան մը իր ժողովրդականութենէն, զոր վերջերս կորսնցուցած էր Ֆրանսայի մէջ, շահատուրքի կապակցութեամբ իր ունեցած շարք մը հարցերուն պատճառով։ Շահատուրքի գրասենեակի կ'ամրաստանէր Ազնաւուրը իր հաքքատութիւնը Զուիցերլանդ ֆոխարան ըլլալու յանձնով։

Մական, մէկէ աւելի անգամներ լսեցի Փարիզի մէջ, 1975ի առաջին օրերուն. «Երակունութեան մէջ մեծ երգ մըն է, ինչպէ՞ս չէինք ճանչնար այն դէպքերը, որոնց չեք արեւած էր իսկ ժողովուրդը»։

Այսպէսով, Ֆրանսացիք սկսած մոռնալ, թէ իրենց մեծատղ Երգիչը, շահատուրքի պաշտօններէն խուսափելու համար՝ իր ժողովրդականութենէն յանձն գրամները պահէր իր ձեռքերէն Թրանսայի սահմաններէն դուրս։

«Այ Նահաբ» օրաթերքի Յուլիսի քիւնքէն մէկուն մէջ լոյս տեսած գրութեան մը մէկ հատւածն է Բուրի տիւնակը, զոր ստորագրած է Յոյն Թերթիմ արուեստի բնագագաններէն Սամիր Նասրի։

Սամիր Նասրի շարժապատկերի եւ պատկերասփռի բնագագանութեան մէջ մասնագիտացած այն առաջին երիտասարդներէն եղաւ, որ խանդավառ գրութիւններով ողջունեց զարմեալ հայազգի Սերգէյ Փաքաճեանովի «Հրեշտակ Ժիւրջ»։

Արար այս երիտասարդ մտաւորականին մասին ի մօտոյ պիտի տանք աւելի լայն տեղեկութիւններ։

ՍԱՄԻՐ ՆԱՍՐԻ

ՇՆՈՐՀԱԿԱԼՈՒԹԵԱՄԲ ՍՏԱՅԱՆՔ

- ԿԱՐՄԻՐ ԶՕՐԱՎԱՐ (դիւցազներգութիւն), եղիվարդ. 1975:
- ԳԵՂԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԳԵՂԱՐՈՒԵՍ (ուսումնադրութիւն, Երևանի Պէրպլերիան (կազմեց՝ Ա. Տէր Խաչատուրեան), Երևան, Կ. Տօնիկեան տպարան, Պէյրութ, 1975:
- ԵՐԿԵՐ. — ԱՆՑՈՐԴԸ ԵՒ ԻՐ ՃԱՄԲԱՆ, ԱՐԵՒՄՈՒՑԻ (ճակ), Կ. Զարեան, հրատարակութիւն՝ Գ. Մելիքեան, Երևան, Պէյրութ, 1975:
- ՆՈՐ ԱՇԽԱՐՀԻ ՀԻՆ ՍԵՐՄԱՑԱՆՆԵՐԸ (պատմութիւն), Երևան, Պէյրութ, 1975:
- ՔԱՌԱՍՈՒՆ ԳՐԱԾՍԱԿԱՆՆԵՐ (գրախօսականներ), Կ. Զարեան, Պէյրութ, 1975:

ՏԱՐԵԱՆ ԲԱԺՆԵԳԻՆ

ՀԻՔԱՆԱՆ	40 Լ. ՈՍԿԻ
ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆ	20 ՏՈՂԱՐ
ՀԱՏԱՎԱՃԱՌ	4 Լ. ՈՍԿԻ

پاكين
 مجلة شهرية ، ادبية وفنية علمية
 مدير المسؤول
 السيد ارتمين كارنيك قزاجيان

PAKINE
 REVUE MENSUELLE
 LITTÉRAIRE & ARTISTIQUE
 Propriétaire
 A. KAZANDJIAN

բազին
 ԱՄՍԱԴԻՐ
 ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ
 ԵՒ ԱՐՈՒԵՍԻ

ԽՐԱԳԻՐ
 Գ. ՄԱՊԵԱՆ

Հեռագրային՝ 296898

Վարչութեան հասցէ

K. ARARADIAN
 Rue Selim Boustani
 Beyrouth -- Liban